

Agrární strana a její zájmové, družstevní a peněžní organizace

**STUDIE
SLOVÁCKÉHO MUZEA**
UHERSKÉ HRADIŠTĚ
15 / 2010

Agrární strana a její zájmové, družstevní a peněžní organizace

Editori:

Josef Harna, Blanka Rašticová

**STUDIE
SLOVÁCKÉHO MUZEA**

UHERSKÉ HRADIŠTĚ
15 / 2010

OBSAH

Josef Harna: Agrární strana v první Československé republice. Role organizační struktury jako nástroje vlivu ve státě a společnosti.	7
---	---

VE SFÉŘE POLITICKÉ

Matej Hanula: Hlavné aspekty politickej orientácie slovenských agrárnikov a ich miesto v celoštátnej republikánskej strane	23
Julija Judlová: Zdroje vlivu republikánské strany na Podkarpatské Rusi	35
Linda Osyková: Podiel organizácií agrárnej strany na volebnej kampani pred parlamentnými voľbami na Slovensku v 20. rokoch 20. storočia	41

MEZINÁRODNÍ KONTEXT

Roman Holec: Ideové zdroje medzinárodného agrarizmu a jeho národných špecifik. ...	51
Dan Gawrecki: Agrární strany a jejich organizace v Polsku mezi světovými válkami ...	73
Luboš Švec: Zastoupení venkova a diferenciacie litevského agrárního hnutí po vzniku samostatného státu.	83

ZÁJMOVÉ ORGANIZACE VE STRUKTUŘE REPUBLIKÁNSKÉ STRANY

Antonie Doležalová: Prolegomena ke studiu spolkové činnosti zemědělců	93
Jana Burešová: Československý odbor pro zájmy venkovských žen – ženská organizace při agrární straně	107
Miloš Charbuský: Říšská jednota republikánského dorostu československého venkova v prvních letech ČSR	111
Lukáš Kopecký: Agrární akademici	117

PŘIDRUŽENÉ A ZÁJMOVÉ ORGANIZACE

František Čapka: Agrární odbory v českých zemích v letech první republiky	127
Elena Šúbertová: Činnosť družstevných organizácií na Slovensku a ich vplyv na rozvoj agrárneho hnutia	137
Václav Průcha: Zemědělská družstva v meziválečném Československu ve světle statistiky.	141

PRŮNIK AGRÁRNÍHO HNUTÍ DO FINANČNÍ A EKONOMICKÉ SFÉRY

Eduard Kubů – Jiří Šouša: Agrární strana, agrární peněžnictví a agrární úvěr. Institucionalizace agrárně-ekonomického zájmu a jeho prolínání se zájmem politickým	155
Pavel Dufek: Stát, elektrifikace, agrární strana a agrární zájmové organizace. Několik příkladů jejich působení z jižní části Čech v průběhu 20. let 20. století.	165
Jiří Dvořák: Národohospodářské sbory meziválečné ČSR jako nepolitické organizace s nepřímým vlivem agrární strany	173

KULTURNÍ INSTITUCE A SPORTOVNÍ ORGANIZACE

Lubomír Slezák: Svobodné učení selské a jeho dědictví	187
Jaroslav Rokoský: Selské jízdy v éře první republiky.	197
Jan Rychlík: Zemědělská muzea v Československu	205
Pavel Novák: Zemědělské muzeum a jeho program	213

CONTENS

Josef Harna: The Agrarian Party in the first Czechoslovak Republic. The role of the organization structure as a tool of influence in state and society 7

IN POLITICAL SPHERE

Matej Hanula: The main aspects of political orientation of Slovak agrarians and their place in the countrywide Republican Party 23
Juliya Judlová: The Republican Party and its way of influence on Sub-Carpathian Rus. . . 35
Linda Osyková: The Participation of the Agrarian Party organizations in the election campaign before the general elections in Slovakia in the in the 1920' s 41

INTERNATIONAL CONTEXT

Roman Holec: The sources of ideas of international agrarianism and its national singularities. 51
Dan Gawrecki: Agrarian parties and their organizations in Poland between the world wars 73
Luboš Švec: The political representation of Lithuanian countryside and differentiation of agrarian movement after the establishment of independent state 83

INTEREST GROUPS IN THE REPUBLICAN PARTY STRUCTURE

Antonie Doležalová: Prolegomena to the study of club activities of farmers 93
Jana Burešová: The Czechoslovak Department for Rural Women's Interest- women's organization within the Agrarian Party 107
Miloš Charbuský: The District Union of the Republican Youth of Czechoslovak Countryside 111
Lukáš Kopecký: Agrarian academics. 117

AFFILIATED AND VOLUNTARY ORGANIZATIONS

František Čapka: Agrarian unions in Czech lands in the first republic 127
Elena Šubertová: Activity of Co-operative organizations in Slovakia and their influence on the development of agrarian movement. 137
Václav Průcha: Farm cooperatives in interwar Czechoslovakia as seen by statistics . . . 141

AGRARIAN MOVEMENT INFILTRATES FINANCIAL AND ECONOMIC SPHERES

Eduard Kubů – Jiří Šouša: The Agrarian Party, agrarian finance and agrarian credit Institutionalization of agrarian-economic concern and its diffusion with political concern 155
Pavel Dufek: State, electrification, the Agrarian party and agrarian interest groups. Some examples of their activities in 1920' s from southern Bohemia 165
Jiří Dvořák: Inter-war Czechoslovakia's National Economy Groups as non-political organizations with an indirect influence of the Agrarian Party 173

CULTURAL INSTITUTIONS AND SPORTS ORGANIZATIONS

Lubomír Slezák: Liberal Country Teaching and its legacy. 187
Jaroslav Rokoský: Country Rides in the First Republic Times 197
Jan Rychlík: Agricultural Museums in Czechoslovakia 205
Pavel Novák: The National Agriculture Museum and its programme 213

Ideové zdroje medzinárodného agrarizmu a jeho národných špecifik

ROMAN HOLEC

„Český agrarizmus je právom pôdy, bulharský právom práce človeka na pôde a poľský agrarizmus právom človeka pracujúceho na pôde.“
(Zygmunt Załęski)

Jednotlivé agrárne strany a hnutia museli zohľadňovať špecifiká v postavení a záujmoch roľníctva v tej-ktorej krajine, v dôsledku čoho zaznamenával agrarizmus ako politické hnutie vo svojich programoch výrazné národné a štátne rozdiely. Primerane uvedenej skutočnosti existovali isté – hoci podstatne menšie – rozdiely aj v ideológii. Bolo takmer nemožné zjednotiť agrarizmus do spoločnej politickej podoby a nie najjednoduchšie mu bolo vtlčiť jednotiace ideologické prvky.

Jednou zo súčasťí najvšeobecnejšieho ideologického inštrumentária európskeho agrarizmu bola koncepcia tretej cesty, ktorá mala byť zelenou odpoveďou na červené a čierne, resp. modré alternatívy. Ako každá ideológia aj agrarizmus musel predostrieť svojim priaznivcom istú víziu budúcnosti a vymedziť sa voči existujúcemu spoločensko-ekonomickému systému. V prípade tretej cesty išlo presne o takúto víziu ku ktorej mali dlhodobo smerovať stranícki prívrženci. Bola pre ňu typická pozícia stredy, tak charakteristická pre mentalitu roľníka vyhýbajúceho sa programovo každému extrému. Ak sa politický agrarizmus musel z pragmatických taktických dôvodov odkloniť viac na jednu stranu alebo pristupovať k istým kompromisom a hľadať si politických spojencov, alebo sa vymedzovať voči konkrétnej ideologickej teórii, aj tak strategickým zámerom bola vždy politika stredy, tretej cesty a vymedzenia sa voči všetkým.

Agrarizmus sa zrodil ako ideológia roľníctva v druhej polovici 19. storočia v reakcii na vtedajšie sociálno-ekonomické procesy odohrávajúce sa na vidieku. Agrarizmus vznikol v rôznych podmienkach, nezávisle na sebe a nadobudol vo svojich začiatkoch dve odlišné podoby.

V Nemecku sa stal odpoveďou na industrializáciu a prehlbujúcu sa pauperizáciu roľníctva. Nositeľmi nemeckého agrarizmu boli vysokoškolskí profesori, ktorí dospeli teoretickými analýzami k poznaniu významu roľníctva a sformulovali niektoré princípy, ktoré doteraz patria do agraristického repertoáru (A. Schäffle, G. Ruhland). Agrarizmus v Nemecku mal junkerský charakter a tvoril základ jeho budúcich pravicových výkladov. Ideológia agrarizmu tu teda vzniká cestou zhora a čerpá podnety z intelektuálnej živnej pôdy.

Druhá podoba vzniká približne v tom istom čase v ekonomicky zaostalom Rusku, kde roľnícka otázka napriek zrušeniu nevoľníctva pretrvávala ako najakútnejší sociálny problém krajiny. Agrarizmus tu vyrástol zdola a v jednotlivých navzájom roztrieštených hnutiach, vyvíjajúcich sa živelné od anarchizmu až po rôzne meštiacko-konzervatívne prístupy, sa koncentroval na riešenie pálčivých každodenných otázok drobného roľníctva. Až na základe praxe sa začína tvoriť a v publicistike i kultivovať agrarizmus ako špecifický ruský teoretický koncept. Jeho hlavným nositeľom boli narodníci (P. L. Lavrov, N. K. Michajlovskij, P. N. Tkačov, G. V. Plechanov atď.) vystupujúci proti nevoľníctvu a jeho prežitkom, ako aj proti kapitalizmu a jeho neudhom. Hľadali zmysel vývoja v rozvoji tradičnej občiny. Narodníctvo sa stalo populárnym a malo vplyv na ideológiu roľníctva v ekonomicky zaostalých krajinách, predovšetkým na Balkáne.

V diskusiách o charaktere kapitalizmu, jeho nevyhnutnosti v Rusku a jeho údajne špecificky ruskej podobe sa vykryštalizoval nekompromisný názor leninských bolševikov

o neprípustnosti akéhokolvek kompromisu, vrátane tretej cesty: „... otázka znie len takto: buržoázna, alebo socialistická ideológia. Strednej cesty tu niet (lebo ľudstvo neutvorilo nijakú „tretiu“ ideológiu, ako napokon vôbec v spoločnosti rozleptávanej triednymi protirečeniami nikdy ani nemôže byť netriedna alebo nadtriedna ideológia).“⁴¹ Lenin kritizoval utopizmus narodnikov ako lživý v ekonomickom zmysle, vyzdvihoval však pravdivosť jeho demokratizmu.

Uvedené dve podoby agrarizmu – nemecká a ruská – mali niektoré princípy spoločné, v iných sa však odlišovali a aj ich priority vychádzali z rozdielnej východiskovej situácie. Na jednej strane obe vyzdvihovali úlohu roľníka v ekonomike, význam pôdy a poľnohospodárstva, stavali ich do antagonistického protikladu s priemyslom a mestom a pod. Na druhej strane zaujímali odlišné postoje ku kľúčovým otázkam kapitalizmu, súkromného vlastníctva pôdy a pozemkovej reformy.

Ak sa v Nemecku agrarizmus prispôbuje podmienkam rýchlo sa industrializujúcej krajiny a dostáva ako učenie vedecký charakter, v Rusku niesol výrazne stopy ekonomickej zaostalosti, intelektuálnej radikalizácie a anarchistických metód. Rozdiel sa okrem iného prejavil v prístupe ku koncepcii tzv. tretej cesty, ktorú agrarizmus rozvíjal ako jeden zo svojich kľúčových princíпов.

V Nemecku sa vyslovene okrajovo, platonicky a bez hlbších teoretických rozborov formulovala myšlienka tretej cesty spolu s kritikou kapitalizmu a súčasne v opozícii voči rozvíjajúcemu sa robotníckemu hnutiu a marxizmu ako jeho vedeckej doktríne. Zjednodušene povedané, vedelo sa, čo sa nechce, ale netušilo sa, k čomu má spoločnosť smerovať a v čom mala byť podstata tretej cesty. Kritika marxizmu a socializmu bola pritom podstatne konkrétnejšia, kritika kapitalizmu podstatne vlašnejšia. Pravcovosť tamojšieho agrarizmu smerovala skôr k reforme kapitalizmu a k odstráneniu jeho najkriklavejších nedostatkov, nie však k jeho systémovej likvidácii.

V Rusku sa koncepcia tretej cesty ako programového princípu agrarizmu nerozvinula z celkom pochopiteľných dôvodov. Neexistoval tu ani rozvinutý kapitalizmus a zákonite ani ucelená ľavicová alternatíva s proletariátom ako jej nositeľom, ktorý je vlastne produktom kapitalistických protirečení. Z roľníka ako stredobodu ruského agrarizmu vychádzali rôzne hmlisté a neraz utopické koncepcie o obnove tradičnej ruskej občiny, o rozvoji roľníckej spoločnosti založenej na rôznych archaických princíповoch.²

Prvá svetová vojna, katastrofálna ekonomická situácia a revolučné udalosti dostali v oboch krajinách k moci úplne odlišné politické sily. Zatiaľ čo vývoj v Nemecku smeroval po mnohých peripetiách doprava, v Rusku sa zmocnili moci bolševici a vydali sa experimentálnou cestou beztriednej komunistickej spoločnosti. V oboch krajinách bolo roľníctvo politicky marginalizované.

Ruské idey sa prijímali a rozvíjali predovšetkým na Balkáne. Srb Svetozár Markovič, Rumun Konstantin Stere a Chorváti Radičovci nadväzovali na A. Gercena, N. G. Černiševského a plejádu ruských narodnikov, snažili sa o obídenie toľko kritizovaného kapitalizmu a jeho sociálnych dôsledkov, pričom chceli využiť tradičné inštitúty (v Srbsku napr. zadrugu) a prísť z feudálnej rovno k nekapitalistickej spravodlivej spoločnosti. Po Markovičovej smrti sa jeho myšlienok ujala v Srbsku Radikálna strana požadujúca v agrárnosocialistickom šate zaodetú obecnú samosprávu, decentralizáciu štátu a podporu družstevníctva. Uvedené požiadavky sa vývojom zmenili na prázdne heslá.

V Chorvátsku stáli pri zrode Chorvátskej roľníckej strany bratia Radičovci. Aj pre staršieho z nich, ideológa Antuna, boli ruskí narodnici najvýznamnejším ideovým zdrojom. Slaviofilstvo bolo zase jednou z mála konštantných zástav pragmatického politika Stjepana Radiča. Hoci on sám je ťažko ideovo „uchopiteľný“, vieme, že spochybňoval Marxa a odmietal kapitalizmus v prospech agrarizmu, keďže poslednému nejde o zisk. Agrarizmus sa mu už v medzivojnovom období vykryštalizoval do demokratického roľníckeho štátu

s nedefinovanou roľníckou demokraciou. V ňom mali hrať významnú úlohu štátoprávna samostatnosť, resp. federalizácia, posilnená samospráva, slavizmus a sociálna spravodlivosť. V návrhu ústavy „neutrálnej Chorvátskej roľníckej republiky“ z roku 1921 sa o nej hovorilo ako o syntéze „konzervatívneho západu s tisícročnými základmi kultúry a hospodárstva“ s „revolučným východom“.³ V septembri 1924 vystúpil na I. zjazde slovanskej agrárnej (roľníckej) mládeže v Ljubljane československý minister poľnohospodárstva a významný agrárny ideológ Milan Hodža. Vo svojom prejave, ktorý potom vyšiel samostatne slovinsky i poľsky, Hodža rozvíjal myšlienku tretej cesty. Na rozdiel od Radiča nehovoril o syntéze, ale vymedzoval sa voči krízou postihnutému liberalizmu a socializmu, pričom v zhode s Radičom práve v slovanstve videl základ agrárnej demokracie, ktorej princípy v tom čase Hodža formuloval a demonštroval ich na pozitívnych rysoch dvoch slovanských premiérov – Bulhara Alexandra Stambolijského a Poliaka Wincenta Witosa.⁴ Pravda, v ekonomicky podstatne zaostalejšom Kráľovstve SHS a v jeho ideovo nerozvinutom prostredí nenašli Hodžove tézy adekvátny ohlas a bolo charakteristické, že rozsiahlej kritiky zľava sa Hodžova reč v Ljubljani dočkala práve medzi československými komunistickými intelektuálmi.⁵

Primerane spomínaným ideovým deficitom a ideovému „hľadaniu sa“ prechádzala po vojne Chorvátska roľnícka strana radikalizáciou stále viac doľava, až ju Stjepan Radič priviedol do radov moskovskej boľševickej Roľníckej internacionály. Po dosiahnutí tohto bodu postupne – a hlavne po násilnej smrti Radiča (1928) – strana nadobúdala radikálno-pravicové až fašistické prvky.

V takejto situácii prebrali rozhodujúcu iniciatívu v rozvoji agrarizmu bulharskí roľnícki intelektuáli. Začiatkom 20. storočia dospelo totiž bulharské agrárne hnutie k pozoruhodnému myšlienkovému a teoretickému rozvoju. Vzniklo v ekonomicky zaostalej a vyslovene agrárnej krajine, kde poľnohospodárstvo tvorilo kľúčový sektor ekonomiky a kde nebolo veľa možností na alternatívy vládnucemu režimu. Na rozdiel od Ruska a Nemecka takmer úplná absencia proletariátu, šľachty a buržoázno-podnikateľských vrstiev dávali karty do rúk buď armáde alebo roľníctvu. Pôda bola po vyhnaní Turkov navyše rozdelená medzi roľníctvo pomerne rovnomerne, nebola teda potrebná pozemková reforma v takej podobe, ktorá bola akútnou úlohou pre ostatné európske štáty. Vďaka tomu i ďalším priaznivým okolnostiam sa mohol bulharský agrarizmus stať akousi ideovou dielňou celého regiónu a vypracovať sa do ucelenej teoretickej podoby.

Viacere skupiny intelektuálov nezávisle na sebe začali rozpracúvať otázku roľníctva, jeho perspektív a politických úloh. Alexander Stambolijsky, povoláním učiteľ, bol len jednou z týchto osobností, ale presadil sa postupne teoreticky i v praktickej politike. Teoretickým zdrojom bola preňho západoeurópska literatúra, ktorá sa pomerne hojne prekladala už pred prvou svetovou vojnou do bulharčiny, a z nej predovšetkým nemecká literatúra. Stambolijsky sám študoval v Nemecku a v jeho osobnom fonde sa nachádzajú nemecké národohospodárske práce aj s poznámkami, ktoré ukazujú, ako pracoval s takýmito podkladmi.⁶ Druhým zdrojom boli práce ruských narodnikov a eserov, ktoré boli v Bulharsku známe viac ako v ktorejkoľvek inej krajine Európy vzhľadom na relatívne veľa prekladov, ako aj úzke bulharsko-ruské kultúrne a politické väzby. Výsledný teoretický produkt dospel k osobitnej a neopakovateľnej bulharskej podobe, v ktorej bolo veľa jednostranností, eklekticizmu, radikálnej rétoriky, skôr emocionálnych ako racionálnych argumentov.⁷ Aj preto bola adorácia roľníctva a poľnohospodárstva väčšia ako kdekolvek inde, odpor voči mestu (mesto ako parazit na dedine, Sofia ako Sodoma a Gomora), inteligencii, kapitálu a priemyslu niesol radikálnejšie rysy.⁸ Stambolijského názory na priemysel nevychádzali z vedeckej analýzy tendencií spoločensko-ekonomického vývoja, ale z neopodstatneného presvedčenia, že „industriálna epidémia“ sa pomíne a svet sa vráti k „spasiteľnej poľnohospodárskej výrobe“, k minimalizovaniu spotreby priemyselných výrobkov v porovnaní s potrebou poľnohospodárskych výrobkov a ku stotožňovaniu produktov priemyslu s luxusom.⁹

Súkromné vlastníctvo bolo a aj zostáva „reálnym verným požehnaním pre progres ľudského rodu“. Stambolijsky však nepopiera, že súkromné vlastníctvo sa môže zmeniť na preklatie, len čo opustí rámce „pracovného vlastníctva“ a „pracovného poľnohospodárstva“ a nadobudne charakter kapitalistického (vykorisťovateľského) vlastníctva.¹⁰ Strnulo zastával názor o životaschopnosti drobného súkromného vlastníctva, drobných hospodárstiev v Bulharsku a o nepoužiteľnosti veľkých poľnohospodárskych majetkov v krajine.¹¹

Pozemková reforma spôsobila ešte väčšie vyrovnanie pozemkového vlastníctva v držbe jednotlivcov. Vláda skonfiškovala všetky nehnuteľné majetky nad 30 hektárov, ktoré boli vo vtedajšom chápaní adekvátnou veľkosťou pre rodinnú farmu. Pôvodní držiteľia veľkých nehnuteľných majetkov boli čiastočne odškodnení za zabavené majetky a malým farmárom boli tieto pridelené ako súkromné vlastníctvo. Nad pomerne nízku normu už nikto nemal právo vlastníť pôdu. Výsledkom uvedenej politiky bolo udržať občanov na približne rovnakej majetkovej úrovni.¹²

Význam bulharského teoretického diskurzu vzrástol po roku 1918, keď sa agrárna strana (Bulharský poľnohospodársky zväz) dostala k moci a mohla si jedinečným spôsobom vyskúšať realizáciu svojich ideí v praxi. Pravda, iba čiastočne, jednak jej nebol súdený dostatok času a jednak zložité podmienky mierového diktátu po prvej svetovej vojne nútili Alexandra Stambolijského ako hlavného agrárneho ideológa a politika robiť mnohé kompromisy.

Stambolijského agrarizmus v uvedenej podobe, teda s dosť jednostranným charakterom, nám kladie do úst otázku, či môžeme hovoriť o teórii, ba ešte lepšie o praxi agrárnej demokracie v krajinách, kde vlastne ani demokratický režim nebol pri moci a kde politické pravidlá hry mali od demokracie ďaleko?

Deficit času a možností na realizáciu vlastných ideí viedol Stambolijského k sformulovaniu vízie, ako bude Bulharsko vyzeráť 20 rokov po vláde Bulharského poľnohospodárskeho zväzu: Bulharsko sa stane „modelovým poľnohospodárskym štátom“, ktorého mestá budú oslobodené od blata, kľukatých ulíc a „ľudských pijavíc“, zaopatrené zdravou, pitnou vodou, početnými parkami, telegrafom, telefónom a elektrinou. Krajina bude mať vysoko organizované družstvá, rozsiahlu železničnú sieť, každá stanica bude mať skladové priestory na obilie a tabak, v každej dedine bude Dom agrárnej demokracie, kde budú prednášky, hrané hry a premietané filmy a kde budú môcť roľníci počuť „najlepšie prejavy najlepších orátorov“. Tam sa budú uskutočňovať odborné a verejné diskusie. Staré strany podajú v Bulharsku demisiu a ich miesto zaujme koalícia zostavená Poľnohospodárskym zväzom a spájajúca v rôznych záujmových a družstevných organizáciách všetkých roľníkov krajiny. Ženy budú mať volebné právo a prirodzené miesto v politickom živote.¹³

Po prevrate roku 1923 sa rozvoj bulharskej agrárnej teórie presunul skôr do zahraničia a vyslovene do teoretickej, ak už nechcem povedať do utopickej podoby. V samotnej krajine sa po prevrate najviac rozvíjala práve tzv. družstevná línia.¹⁴ Objavujú sa články, v ktorých sa hovorí o odstránení kapitalistického vykorisťovania a o báze kooperativizmu ako predvoji budúcej spoločnosti práce. Družstevná spoločnosť, či dokonca „družstevný štát“ sa tu označuje ako nový sociálno-ekonomický systém – ani kapitalizmus, ani socializmus, ale niečo tretie. Od roku 1925 začína vystupovať v prospech budúcej družstevnej spoločnosti agrárny teoretik Michail Genovskí: „*Kooperativizmus je učenie o prebudovaní ekonomického života združovaním sa ekonomicky slabých... aby sa zbavili vykorisťovania od obchodníkov a fabrikantov, od parazitov na živote...*“¹⁵ Podľa Genovskeho agrarizmus je „ekonomický systém“ a „učenie roľníckeho hnutia za premenu sveta“, ktoré nahradí kapitalizmus. Zdrojom týchto myšlienok bola západoeurópska literatúra, ktorá bola predovšetkým v medzivojnovom období pomerne hojne prekladaná do bulharčiny. Druhým zdrojom budú pravdepodobne opäť práce ruských eserov (Černov, Maslov), ktoré hovoria o nethovom charaktere socialistickej spoločnosti, kde trh a konkurencia budú zamenené s organizáciou, v rámci ktorej sa produkty dostanú priamo k spotrebiteľovi. Neodmieta sa organizačná úlohu

štátu, ani plánovaná výroba. Budúca ekonomika však bude decentralizovaná, zostavená z družstevných a spoločenských podnikov.¹⁶

V roku 1937 píše zástanca budúcej družstevnej spoločnosti Kojčo Alexandrov svoju teoretickú stať o „trhvom socializme“, ktorá je prvá nielen v bulharskej, ale snáď v celej európskej literatúre. Tento variant predvídal konkurenciu medzi družstvami. Ideový transfer smeroval do Juhoslávie, kde jeho priateľ Dragoljub Jovanovič, profesor právnickej fakulty univerzity v Belehrade, stál na čele ľavého krídla Roľníckeho zväzu ako strany s vyslovene družstevným programom. V roku 1940 splyva jeho skupina s novou Národnou roľníckou stranou.

Jovanovičove názory neboli síce systémové, zato tvorili vhodnú pôdu pre myšlienky Alexandrova. V Jovanovičovom rannom almanachu *Generacija pret stvaranjem* boli sústredené mnohé aspekty družstevnej organizácie výroby a tiež o ekonomickej demokracii ako alternatíve medzi kritizovaným kapitalistickým systémom a stalinským modelom sovietskeho socializmu.¹⁷ Označovala sa ako „vláda práce“, ale v 30. a 40. rokoch sa uprednostňoval skôr pojem „agrárny socializmus“. V ideách rozvitých Kojčo Alexandrovom možno vidieť zárodok juhoslovanského modelu trhového socializmu po 2. svetovej vojne. Ideový transfer Alexandrov – Jovanovič je viac ako pravdepodobný, Jovanovič však tvoril v Juhoslávii politicky marginálnu skupinu.

Rumunsko je z hľadiska našej témy zaujímavé tým, že tradične a dlhodobo hľadalo cestu medzi domácou zaostalosťou a západoeurópskymi vzormi. Obrovské protirečenie medzi naliehavosťou riešenia agrárnej otázky a biednym postavením roľníctva dlhodobo výrazne ovplyvňovalo vývoj rumunských dejín. Roľníctvo ako politický faktor tu hralo podstatne menšiu úlohu než kdekôľvek inde, úloha elít bola, naopak, podstatne väčšia. Rovnako tradične veľmi veľká bola priepasť medzi nimi a roľníkymi masami, hoci krajina netrpela nedostatkom zdatných politických vodcov a ideológov.

Na prelome 19. a 20. storočia si tak liberáli, ako aj konzervatívci uvedomovali, že situácia roľníctva sa musí zlepšiť, preferovali však cestu pomalého a kontinuálneho vývoja, ktorý sa nedotkne sociálnej štruktúry krajiny. Rumunská spoločnosť by mala zostať agrárnou, tradičnou a neovplyvnenou cudzími vplyvmi. Veľmi osobitú odpoveď na tendenciu idealizácie patriarchy ruralného života ponúkol narodnik a vydavateľ Konstantin Stere a hnutie okolo časopisu *Viața Romaneasca* na čele s Garabetom Ibraileanu. S prestížou svojej revolúcie minulosti z Ruska sa Stere pokúsil adaptovať do špecifických podmienok Rumunska dva proti sebe stojace svety – západný kapitalizmus a ruské narodníctvo. Bol presvedčený, že prevládajúci charakter rumunskej spoločnosti by mal byť zachovaný, ale nie idealizáciou roľníctva, ale jeho emancipáciou. Jeho koncept bol postavený na malom roľníckom vlastníctve pôdy, ktoré by malo byť uskutočnené pozemkovou reformou a doplnené priemyselným protekcionizmom zo strany štátu. Túto perspektívu, širšiu ako socialistickú a prispôbenú sociálno-historickým podmienkam Rumunska, nazýval Stere poporanizmom. Základom uvedenej emancipácie mala byť „roľnícka demokracia“, teda proces postupnej transformácie roľníctva vyhýbajúci sa devastačným dôsledkom kapitalizmu.¹⁸ Neskôr tieto myšlienky rozvinul roľnícky vodca Ion Mihalache. Intelektuálne korene rumunského agrarizmu mali teda tak zahraničné vplyvy (ruské narodníctvo, západný socializmus a liberalizmus), ako aj vlastné sociálne a intelektuálne pozadie.

Aj keď bola teoreticky socialistická doktrína v opozícii k roľníctvu, postavenému na báze súkromného vlastníctva, spolupráca medzi sociálnymi demokratmi a roľníkmi sa javila byť nielen užitočnou pre obe strany, ale aj ako jediný prostriedok vedúci k porážke finančnej oligarchie v Rumunsku.¹⁹ Sociálni demokrati súhlasili s faktom, že obe politické organizácie mali ako svoj cieľ likvidáciu oligarchického systému podporovaného liberálmi. Išlo o obdobu Švehlovej červenozelenej vládnej koalície v ČSR a istú formu paralyzovania radikálnej ľavice po prvej svetovej vojne.

Ako minister poľnohospodárstva zo strany Demokratického bloku navrhol Ion Mihalache veľmi radikálny projekt pozemkovej reformy „v mene veľkej väčšiny obyvateľstva: roľníctva“, žiadal novú ústavu, všeobecné volebné právo a rozsiahlu pozemkovú reformu, cirkevnú autonómiu, zlepšenie vo vzdelávaní a zdravotníctve. Ale silná opozícia liberálov s nepriamou podporou kráľa Ferdinanda urobila z vlády Demokratického bloku len veľmi krátku epizódu a návrhy predložené Mihalachem neprešli. Napriek tomu pozemková reforma z roku 1921 bola v tom čase jednou z najpokrokovejších v Európe.²⁰

Následný nový roľnícky program predstavil a podrobne vo svojich ekonomických prácach a politických prejavoch vysvetľoval ekonóm Virgil Madgearu. Zdôrazňoval ideál prosperujúceho a nezávislého roľníctva podľa vzorov Dánska, Belgicka a Švajčiarska. Na rozdiel od nich však bolo rumunské roľníctvo nekapitalistické a postavené na novom koncepte vlastníctva „s individuálnymi právami a sociálnymi povinnosťami“. Napriek obligátnej narodnickej nedôvere k Západu a jeho izolacionistickej politike, radikálny agrarizmus rozvíjaný od začiatku 20. rokov Madgearom a Mihalachem bol viac otvorený k prijímaniu zahraničného kapitálu a chcel zahrnúť obvyklú roľnícku ekonomiku do komplexu regionálnej a svetovej ekonomiky.

Už roku 1923 vyslovil Madgearu podstatu tretej cesty z hľadiska rumunského agrarizmu. Podľa neho „*peasantrismus* (teda agrarizmus – R. H.) *nemôže byť liberálny, pretože nový liberalizmus má monopolistické tendencie, zatiaľ čo peasantrismus je kooperativistický; nemôže byť konzervatívny, pretože idey konzervatívca a roľníka sú divergentné* (určite mal pred očami názory a osud rumunských konzervatívcov – R. H.); *konečne nemôže byť socialistický, pretože je založený na malom vlastníctve chápanom aj s jeho sociálnou funkciou.*“²¹

Napriek skutočnosti, že Madgearu sa pokúšal zmieriť kapitalizmus s tradičným a nevyvinutým poľnohospodárstvom prostredníctvom rozsiahleho družstevného systému a štátnymi úvermi pre roľníkov, bolo očividné, že poľnohospodárstvo samo o sebe nemohlo byť nositeľom dlhodobého sociálneho a ekonomického vývoja. Táto fixná idea vhodnej, pritom však špecifickej cesty vývoja, ani kapitalistickej, ani socialistickej, založená na malom pozemkovom vlastníctve a širokom systéme družstiev, vytvorila podstatu rumunského agrarizmu.

Roľnícka strana sa síce dostala k moci, ale až po vzniku Národnej roľníckej strany vzniknutej fúziou dvoch ideologicky odlišných strán: liberálnej sedmohradskej Národnej strany na čele s Iuliu Maniu a vlastnej Roľníckej strany so svojim vodcom Ionom Mihalachem. Musela spájať dve odlišné ideológie: regionálnu, venovanú reprezentácii rumunskej malej buržoázie v Sedmohradsku, a radikálnu agrárnu, venovanú reprezentácii celého roľníctva vo Veľkom Rumunsku (pripomína to paralelu s ČSR, kde prišlo na Slovensku v roku 1921 k neúspešnej fúzii agrárnej strany a Slovenskej národnej strany). Jednota strany bola len ilúziou.

Bývalý narodník Constantin Stere sa politicky i ideovo ocitol na vedľajšej kolaji. Odmietal kapitalizmus a tvrdil, že priemysel by mal byť len vedľajší a paralelný k potrebám poľnohospodárstva. Krajina s takou obrovskou agrárnou populáciou ako Rumunsko by sa mala vyvíjať v agrárnom smere. V teoretickej rovine profitoval najviac z fúzie Virgil Madgearu. Jeho meno znamenalo posun v teoretickom myslení a zmenu doktríny od radikálneho agrarizmu k viac „liberálnej“ pozícii ako advokátovi štátneho protekcionizmu.

Roľnícka strana sa dostala k moci roku 1928, teda podobne ako v Bulharsku, v najnevhodnejšej chvíli. Dráma rumunského agrarizmu bola v tom, že sa presadil v období, keď boli na programe dňa nielen sociálne otázky, ale aj ďalšie reformy, nie však ako výsledok vlastného politického zápasu, ale ešte ako dôsledok sľubov daných počas prvej svetovej vojny. Nezvládol navyše konfrontáciu so svetovou hospodárskou krízou a taktiež postoj kráľa Carola II. ku všetkým politickým stranám urýchlil jeho pád. Ako politické hnutie pokúšajúce sa rešpektovať pravidlá demokracie v nestálom politickom ovzduší medzivojnového Rumunsku

mali agrárnici väčší úspech ako opozičná strana než ako strana vládna. Z hľadiska cieľov „roľníckej vlády“ bola pozoruhodná práca Madgeara, podľa ktorej nemalo ísť len o obyčajnú zmenu vlády, ani „len“ o nahradenie autokratického politického modelu demokratickým, ale aj o zmenu celého ekonomického systému a hospodárskej politiky. Politika nezmyselnej industrializácie nielenže nevedla k sebestačnosti, ale doplatila na ňu údajne celá agrárna sféra. Práve v jej prospech, ako rozhodujúcej spoločenskej i ekonomickej základne krajiny, volal Madgearu po výrazných korekciách doterajšej hospodárskej politiky a širšej medzinárodnej spolupráci.²²

Vláda roľníckej strany vytvorila istý intelektuálny priestor, ktorý zostal reálnym dedičstvom rumunského agrarizmu. Išlo o smer politického a sociálneho myslenia koreniateho v presvedčení, že rurálna stredná trieda malých vlastníkov by mohla vytvoriť potenciál pre vývoj v štáte. Myšlienky dvoch profesorov s doktorátmi z Nemecka Virgila Madgearu, hlavného zakladateľa agrarizmu, a neoliberalne idey Stefana Zeletina sa stretli s najväčším ohlasom v medzivojnovom Rumunsku. Obaja robili všetko preto, aby pochopili vtedajšiu spoločnosť a našli pre ňu východiská v plnom súlade s tendenciami európskeho myslenia. Agrarizmus prvého sa pokúšal hľadať modely modernizácie pre Rumunsko ako „tretiu cestu“ medzi liberalizmom a socializmom. Jej nositeľom v agrárnej sfére mala byť podľa neho už spomínaná stredná trieda malých vlastníkov. Zatiaľ čo pre Madgeara bola buržoázia v Rumunsku umelým konštruktom, Zeletin pripúšťal jej vývojové možnosti a jej koexistenciu s roľníctvom považoval za normálny jav. Rovnako normálne bolo podľa neho súžitie feudálneho vzťahu práce s buržoáznym inštitucionálnym rámcom.

Ekonomická politika riadená Virgilom Madgearu viedla k politike voľného obchodu a obmedzenej industrializácie a vyzerala veľmi podobne k pôvodnému „liberálnemu“ (či neoliberalnému) programu tých čias. Ideál ostrova – Rumunsko – na hranici medzi socializmom a liberalizmom, založený na ekonomických výhodách malého vlastníctva a na morálnych cnostiach roľníctva, bol podporovaný a bránený všetkými politickými aktivitami Národnej roľníckej strany. Po tom však, čo sa Národná roľnícka strana zriekla agrárneho radikalizmu, stratila vlastnú voličskú základňu. Pokúšajúc sa vyhnúť socialistickému extrémnemu radikalizmu a negatívnym efektom kapitalizmu, osvojila si niektoré praktiky svojich tradičných oponentov, hlavne Národnej liberálnej strany.²³

Pád Národnej roľníckej strany je totožný s pádom medzivojnovej demokracie v Rumunsku a jej stredových koncepcií. Evolúcia rumunského agrarizmu: od radikálneho narodníctva k „liberálnej“ ekonomike boli vzostupom a pádom organizácie, ktorá mala ambície reprezentovať jedinú „reálnu“ sociálnu triedu v Rumunsku: roľníctvo. Koncentrácia na neexistujúci stred (84,5% vlastníkov malo majetky do 5 ha a tie tvorili vyše 47% ornej pôdy) nemohla priniesť ovocie.²⁴

Paralyzujúci ekonomický efekt veľkej hospodárskej krízy bol v tridsiatych rokoch evidentný postupný úpadok Národnej roľníckej strany. Významná časť jej vedenia, zvlášť mladí roľnícki vodcovia (Mihai Ralea, Armand Calinescu, Petre Andrei), nespokojní s politickým smerovaním podporovaným predsedom Iuliu Maniu a jeho prísnu kontrolou strany, dezertovali. Časť členstva bola navyše stále viac priťahovaná roľníckou mystikou fašistickej Železnej gardy. Roľníci, v Rumunsku tradične imúnni voči komunizmu, sa stali oporou gardistov, ktorí sa však nikdy nedeklarovali ako roľnícka organizácia. Napriek tomu programovo posilňovali politický koncept národného roľníckeho štátu. Bol považovaný za historickú nevyhnutnosť, protikladný obom – socialistickej idey spoločného vlastníctva pôdy a kapitalistickej, ktorá sleduje len hľadanie zisku. Hospodárstvo by malo byť organizované len na družstevnej báze, priemysel by mal byť chránený štátom a miestna administratívna autonómia by mala byť zachovaná. Aj národný roľnícky štát teda mohol byť teoreticky a v rétorike treťou – navyše špecificky rumunskou – cestou. Malo možno preto istú logiku, že Národná roľnícka strana, pokúšajúca sa dovedty – bez skutočného úspechu – nájsť v praxi tretiu cestu

medzi liberálnou dominanciou a komunistickou hrozbou, nakoniec skončila vo svojej politickej naivite na poli kolaborácie so Železnou gardou. S organizáciou, ktorá stála na krajnej pravici. Tento posun opäť môže vyvolať paralelu s Československom.

Vypelost českého politického myslenia odzrkadľuje skutočnosť, že vznik agrarizmu tu nemal narodnicke korene a aj ideový vplyv rôznych radikálnych roľníckych ideológií bol minimálny. V osobitnej českej prílohe ku programu roľníctva Rakúska z roku 1890 významný agrárny predák Alfons Šťastný varoval pred „agrárnym komunizmom“, ktorý by v spolupráci s „priemyselným komunizmom“ robotníkov mohol vyvolať revolúciu so zničujúcimi následkami. Bola to nepochybne reakcia na agrárny program rakúskej sociálnej demokracie, príp. na situáciu v Uhorsku v predvečer tzv. agrárnosocialistických pohybov.²⁵

Česká agrárna strana už od svojho vzniku (1899) vychádzala z téz, ktoré sa stali trvalou súčasťou jej programu a tvorili podstatu ideológie agrarizmu: význam vidieckeho roľníckeho živlu a pôdy ako zdroja obživy, zákon pôdy, úloha tradičnej slovanskej demokracie, roľníctvo ako nositeľ demokracie, vidiek ako obroda národa (agrárna otázka ako česká otázka) a pod. Súčasne už vo svojom prvom oficiálnom programe (1903) kritizovala hospodársky liberalizmus, v ktorom strana videla hlavného vinníka neutešeného hospodárskeho a morálneho postavenia roľníctva. Na druhej strane varovala pred sociálnou demokraciou, ktorá „ponúkala“ roľníkom pauperizáciu, proletarizáciu a osud námezdného robotníka. Z uvedených téz už vôbec nebolo ďaleko k jasnému sformulovaniu koncepcie tretej cesty, ktorej sa českí (československí) agráристи budú pridŕžať ešte takmer štyri desaťročia: „Z toho všeho jest zřejmo, že rolnictvo vysazeno jest dvěma činitelům téměř stejně nebezpečným, jichž tlak cítí jednou shora a podruhé zdola... Jak dlouho vydrží rolnictvo uprostřed těchto dvou dobře zorganizovaných činitelů bez pevné vlastní organizace svépomocné i politické, kterážto jedině jest s to klásti vlastní odpor...“²⁶

Roku 1904, zrejme v reakcii na uvedený program, po prvý raz sformuloval svoje stanovisko k agrarizmu Slovák Milan Hodža. V ňom odmietol pre potreby Slovákov konzervativizmus, socializmus, ale i liberalizmus. V súvislosti s posledným vychádzal z toho, že na Slovensku nemá „pražiadnych podmienok“. Absencia meštianstva a vo väčšom počte slovenského stredného stavu spôsobovala, že slovenský „liberalizmus“ (hlasisti) musel byť nasmerovaný na vidiecke (roľnícke) obyvateľstvo a trpel preto rôznymi deficitmi. Hodžom presadzovaný „realizmus“ bol založený na rešpektovaní špecifických podmienok Slovenska, na dôslednom demokratizme a odmietaní idealizmu.²⁷ Aj podľa slov Jana Křena nemal stredoeurópsky liberalizmus charakteristické znaky európskeho liberalizmu, ale bol tradične „kontaminovaný“ alianciou s konzervatívnymi silami. Sociológ Robert Klobucký preto prišiel s teóriou tzv. oxymorickej spoločnosti na Slovensku, ktorú vyjadrujú spojenia zdanlivo tak protikladných pojmov ako nesekularizovaná modernizácia alebo agraristický liberalizmus (pojem s významovým posunom, vyjadrujúcim miestne špecifiká a inovácie).²⁸

Agrarizmus nebol podľa Hodžu univerzálnou ideológiou a hnutím. Nemožno to však považovať za nedostatok, veď aj liberalizmus a socializmus boli univerzálnymi len v teórii. Agrarizmus bol síce stavovskou a demokratickou ideológiou, ale dôslednú rovnosť ľudí odmietal. Práve preto, že mu išlo o demokraciu, nemohol odmietat intervenciu štátu a nemohol dať súhlas k voľnej súťaži sociálne slabých so sociálne silnými. Podstatne väčší význam nadobudol po roku 1918 jeho výklad agrárnej demokracie ako svetonázorového programu stredy, ako „zlatý stred“ alebo ako vyrovnávajúci a stabilizujúci element. Hodža kultivoval tento pojem, prispôboval ho konkrétnej situácii a potrebám a vždy v ňom videl funkciu tretej cesty. Bol v mnohom originálny, v mnohom však ako homo politicus vedel s mimoriadnou citlivosťou postihnúť aktuálnosť a produktívnosť konkrétnych koncepcií, a preto po nich pragmaticky siahol a osvojil si ich. Syntézu oboch týchto prístupov – originality a aplikovateľnosti – tvorí práve vzťah Hodžu a ideológie agrarizmu.

Demokratizáciou súkromného vlastníctva prostredníctvom pozemkovej reformy sa postavila účinná hrádza proti boľševizmu ako extrémnej forme marxizmu. Táto hrádza je tým pevnejšia, čím dôkladnejšie sa uskutočnila pozemková reforma. Hodža pokračuje, že „*agrárni demokracie tudíž znamená predne možnosť kompromisu ve státě mezi jedincem a celkem, za druhé... záruku, že boľševism nemůže zvrátit naši společenskou a státní soustavu.*“²⁹ Práve družstevníctvo upravovalo vzťahy jednotlivca k celku oveľa lepšie ako socializmus.

Nájsť správny stred medzi individuom a kolektívom je zmyslom demokracie. Koncentrácia kapitálu sa uskutoční prostredníctvom modifikovaných akciových spoločností (družstiev) s úlohou upevniť politicky i mentálne demokraciu a prispieť k sociálnej stabilizácii stredných vrstiev. Kapitál sa teda neodstraňuje, ale demokratizuje.³⁰

Inak povedané, agrárna demokracia ako stredostavovské hnutie znamenala prekonanie konfliktu medzi individualizmom (štát má zaručovať len osobnú a majetkovú bezpečnosť a vytvárať rámec voľnej súťaži hospodárskych vzťahov) a kolektivismom (štát je postavený na princípe sociálnej solidarity a bráni slabých voči silným), a to predovšetkým skutočnosťou, že objavil v družstevníctve životnú formu vidieka.

Duchovnými otcami Hodžovho agrarizmu sú početní zahraniční národohospodári a sociológovia. Z prvých sa treba zmieniť o vysokom francúzskom štátnom úradníkovi Louisovi G. Jarayovi, ktorý vo svojich analýzach uhorskej ekonomiky v rokoch pred prvou svetovou vojnou odkryl početné deficity hospodárskych vzťahov medzi jednotlivými sociálnymi vrstvami. Nemecký národohospodár Franz Oppenheimer kritizoval negatívne dôsledky veľkostatkov v Uhorsku. Ešte väčší vplyv mali na vtedajší ideový diskurz sociológovia, predovšetkým profesor na univerzite v Grazi Ludwig Gumplowicz, ktorý svojimi názormi na vidiek a roľníctvo výrazne ovplyvnil aj myslenie vtedajších hlasistov. Na Hodžu výrazne zapôsobili tesne pred vojnou i krátko po nej diela početných amerických sociológov, napr. Jamesa Hilla alebo Johna M. Gilletoho. Posledne menovaný sa považuje za zakladateľa tzv. rurálnej sociológie a bol rozhodným prívržencom neodstrániteľných antagonizmov medzi mestom a dedinou, ich kultúrou a mentalitou. Hodža však ani zďaleka nepreberal ich stanoviská mechanicky a odmietal napr. tézu o nevyhnutnosti spolupráce medzi roľníctvom a robotníctvom, ktorá mala zmysel v USA, ale podľa neho určite nie v podmienkach Slovenska, resp. Uhorska.

V politickej praxi ČSR možno v súvislosti s agrárnikmi upozorniť na viacero pozoruhodných javov. Zaujímavý bol pomerne veľký koalíčný potenciál agrárnej strany. V súlade s preferovanou vyslovene stredostavovskou koncepciou žila agrárna strana „v symbióze“ so živnostníkmi a keďže bola ochotná spolupracovať so všetkými demokratickými stranami, od začiatku odpadávali akurát komunisti. Naopak, sociálna demokracia sa stala častým koalíčnym spojencom agrárnikov a tradične dobrú pôdu pre výmenu myšlienok a ich novú interpretáciu vytvárali v ČSR časté červeno-zelené koalície. S ľudovou stranou ako tradične najsilnejšou na Slovensku sa potom síce zvädzal zápas o roľníka, ale „ľudáci“ nepatrili ku stranám, voči ktorým by sa bolo treba nezmieriteľným spôsobom vymedzovať.

V súvislosti so sociálnou demokraciou je pozoruhodný možný ideový transfer medzi touto stranou a agrárnikmi. Ak sa najnovšie v českej historiografii objavila hypotéza, že úvahami o pozemkovom vlastníctve a pozemkovej reforme ako súčasťou sociálnej reformy inšpiroval českých agrárnikov sociálnodemokratický teoretik Josef Macek natolko, že jeho zásadné pasáže mohli implantovať do vlastného programu,³¹ o nič menej nepravdepodobnejší mohol byť príklad Otta Bauera s jeho koncepciou tretej cesty. Bauer sa totiž dôsledne vymedzoval voči kapitalizmu a sovietskemu boľševizmu (komunizmu) a hľadal pre roľníka strednú cestu, pod ktorou chápal samozrejme sociálnodemokratický model.³² Roľník však nestál v strede záujmu jeho strany, čo platí rovnako v prípade Macka a československých sociálnych demokratov. Kto iný by mal siahnuť po kvalítne rozpracovanej téme ako

agrárnici, pre ktorých bol roľník kľúčovým politickým objektom a subjektom? Veď Bauer bol navyše uznávanou autoritou a jeho myšlienky nachádzali ohlas aj v zahraničí. Hodža ho poznal osobne, jeho práce ešte lepšie a po roku 1918 ho pri percepcii Bauera nebrzdili žiadne protirakúske stereotypy či predsudky. Skutočnosť, že si Bauer pri formulovaní oboch krajností pri svojom veľkonemeckom cítení neuvedomil nebezpečenstvo fašizmu, nebránila československým agrárnikom, aby sa pri rozpracúvaní koncepcie tretej cesty dôsledne a oveľa citlivejšie vymedzovali aj voči fašizmu.

Tradične zdôrazňovaná konštruktívna a štátotvorná úloha rakúskej sociálnej demokracie musela byť agrárnikom mimoriadne blízka a postupne si ju, vďaka Bauerovi, museli spájať s problematikou roľníka a roľníckou otázkou. Zatiaľ čo agrárnikom chýbali vzdelaní teoretici, sociálna demokracia už mala za sebou desaťročia tvrdých koncepčných sporov, teoretických diskusií a ideových vyzrievania. Bauer sám sa na vysokej úrovni a systematicky ako jeden z mála sociálnodemokratických teoretikov zaoberal vo svojich spisoch roľníkom a roľníckou otázkou.

Rozsiahly program už celoštátnej agrárnej strany z roku 1922 v duchu vtedy obľúbenej slovanskej rétoriky jednoznačne skonštatoval, že liberalizmus a socializmus boli javy cudzie slovanským národom. Prvý bol produktom Západu a oporou bývalých utláčateľov (Nemcov a Maďarov), druhý vznikol ako reakcia naň a v Rusku dosiahol podobu „slepej marxistickej doktríny na vrchole šialenstva“. Slovanská duša – a roľníci zvlášť – ani jednu z oboch ideológií nechápali a vzpierali sa obom rovnako.³³

Vzhľadom na sociálnu diferenciáciu vidieka a svoju deklarovanú širokospektrálnosť musela agrárna strana v ČSR počas celej svojej existencie zápasiť o malého roľníka, resp. agrárnu chudobu s komunistami. S pravicovými stranami zase zvädzala boj o statkárov a podnikateľov v agrárnom sektore. Tu treba vidieť príčiny, prečo sa agrárnici orientovali tak vehementne stredovo, prečo dominoval záujem posilniť stredné vrstvy roľníctva (neraz aj na úkor veľkostatkárov) a prečo sa stal významným práve prínos československých agrárnikov v presadzovaní stredových pozícií tretej cesty a vo formulovaní zásad agrárnej demokracie ako obsahu ideológie agrarizmu a ako základu koncepcie tretej cesty. Aj tá však mala svoj vlastný vývoj.

Dvadsať rokov priniesli pre stredoeurópsky agrarizmus celý rad otrasov. Pád roľníckej vlády v Bulharsku a zavraždenie Stambolijského (1923), prevrat v Poľsku, nástup diktatúry (1926) a represálie voči roľníckym vodcom, ako aj násilnú smrť Stjepana Radiča (1928) a nástup diktatúry v Juhoslávii (1929). Všetky uvedené udalosti zvyrazňovali vedúcu úlohu ČSR v agrárnom hnutí. V podmienkach ČSR si agrárna strana postupne sformovala teoreticky prepracovanú podobu agrarizmu. Jej ťažiská neboli jednotné. Program z roku 1922 vychádzal z neraz až mýticky chápaného agrárneho zákona zeme. Formovali sa koncepcie s dominujúcim protikapitalistickým i protilavicovým zameraním. Aj na ich základe Hodža formuloval postupne syntetickú koncepciu agrárnej demokracie.³⁴ Nerozlučiteľnú jednotu s ňou tvorí slovanstvo. Agrárnej demokracii sa totiž podľa Hodžu podarila syntéza medzi nacionalizmom a internacionalizmom, čo malo v hospodárskej sfére podobu stredového vymedzenia sa voči hospodárskemu nacionalizmu na jednej strane a hospodárskemu univerzalizmu (čo nebolo nič iné ako dnešná globalizácia) na strane druhej.³⁵ Medzi nacionalizmom a internacionalizmom si našiel miesto regionalizmus, ktorý zohral ako koncepcia v československom agrarizme významnú úlohu. Koncepcia regionalizmu kládla v tridsiatych rokoch dôraz na zohľadňovanie osobitných národných záujmov. Príklon Hodžu k riešeniu národných a štátoprávnych otázok zodpovedal posunu, na základe ktorého vnímal v agrárnej demokracii v podmienkach ČSR tretiu cestu medzi pražským centralizmom (rigidným čechoslovakizmom) a slovenským autonomizmom.

Agrárny teoretik Antonín Matula roku 1925 napísal: „*Na jedné straně žije revoluční dělník, na druhé straně konservativní rolník. Jestliže protiváhou revolučnosti dělníkovi jest setrvačnost*

uvědomělého zemědělce, může z tužeb těchto dvou základních elementů společnosti vyplynouti cesta střední, po které může národ jíti bez otřesu...“³⁶ Hoci obdobie povojnového ľavicového radikalizmu už skončilo, krajná pravica sa ešte nesformovala, preto „stredná cesta“ ešte nie je skutočným stredom. Ako hlavného súpera vidí ľavicový radikalizmus. Podľa Josefa Kettnera sa agrarizmus vyvinul spolu so socializmom v odpore proti liberalizmu. Agrarizmus sa však chcel vyvarovať chýb oboch s ním súperiacich ideových prúdov, naopak, snaží sa od nich prebrať všetky pozitíva. Predovšetkým si nekladie, očividne na rozdiel od socializmu, neuskutočniteľné ciele a vychádza zo skutočného života. Agrarizmus ako hospodársko-politická idea sa snaží dospieť k ideálu – agrárnej demokracii, a to znovu na rozdiel od socializmu, predovšetkým evolúciou a reformami. Od svojho vzniku zápasí agrarizmus so socializmom o vládu v európskej civilizácii. Zmyslom agrarizmu je sociálna spravodlivosť, teda rovnosť práv a povinností. Agrarizmus je idea a hnutie, agrárna demokracia zase ideál, viera a nádej.³⁷

Roku 1932 bol konšpekt tretej cesty čitateľný aj v prejave vodcu československých agrárnikov Antonína Švehlu k výročiu vzniku republiky. Vtedy zovšeobecňujúcim spôsobom uviedol: „V našem národe jako v každém jiném jsou dva póly. Jeden pól individuálního egoismu a druhý pól kolektivního altruismu. Mezi oběma těmito póly musíme dojít k dohodě a harmonii. Bohatí nemohou pychnouti v přebytku a chudí nemohou zoufati v nedostatku...“³⁸ Symbolické označenie oscilovania medzi pravicovým liberalizmom a ľavicovým kolektivismom znamenalo rovnako symbolické naznačenie tretej cesty vyrovnávajúcej (určite nie paralyzujúcej) skutočné rozpory medzi bohatými statkármi a podnikateľskými vrstvami na jednej strane a masou drobného roľníctva a agrárneho proletariátu na strane druhej. Tretia cesta vyjadrovala v československých podmienkach predovšetkým túto politickú ambíciu a na rozdiel od iných národných variantov uvedeného modelu sa tu teda riešila aj otázka distribúcie bohatstva a moci. O tom, že v rámci tretej cesty zohrávalo dôležitú úlohu družstevníctvo, svedčia nasledujúce Švehlove slová: „Družstevníctví vyjadřuje tu správnou syntézu, která vyrovnává mezi sobectvím jednotlivce a potřebou celku.“³⁹

Milan Hodža postupne precizuje svoje stanoviská a popri tradičných útokoch na marxizmus (boľševizmus a komunizmus) začína od polovice dvadsiatyh rokov – v predstihu pred politickým programom strany – opakovane a tvrdo kritizovať klasický liberalizmus. Ani jeden nepovažuje za zlučiteľný s demokraciou, ani s morálkou.⁴⁰ Začiatkom tridsiatych rokov už nastupuje nová situácia a strana – zatiaľ úspešne – eliminovala sympatie a tendencie k autoritatívnemu či fašistickému režimu (Rudolf Halík, Viktor Stoupal). Po Švehlovej smrti to bolo čoraz ťažšie.

Roku 1934 dostala tradičná schéma tretej cesty medzi komunizmom a fašizmom (dve podoby „barbarstva“) charakter nielen vymedzovania sa voči obom krajnostiam, ale otvoreného boja voči nim.⁴¹ To všetko pod zástavou demokracie, ktorú mal agrarizmus stelesňovať v predstavách tradičného agrárneho teoretika stojaceho bokom od politických zápasov a záujmov. Priority videl vo výchove a vzdelávaní roľníckeho dorastu, v samostatných stanoviskách ku kľúčovým problémom doby, bez výkyvov k ľavej revolučnosti (boľševizmu) a pravému „spiatocníctvu“ (fašizmu, „jednostrannému cirkevníctvu“).⁴² Demokracia všeobecne však podľa Švehlu mala jeden zo svojich znakov v straníctve. V stranicky mimoriadne atomizovanej politickej praxi Československa to možno neznelo príliš presvedčivo, ale odstrániť strany bolo podľa neho zásadou diktatúry a diktatúra tvorila krajné póly, zo stredu ktorých vychádzala tretia cesta agrarizmu. Šírka pojmu agrárnej demokracie podmienená predovšetkým adekvátnou účasťou agrárnej strany ako politickej predstaviteľky roľníctva v politickom parlamentnom systéme a navyše umocnená československou praxou sústredenia všetkých – aj navzájom antagonistických – sociálnych vrstiev vidieka do jednej strany „umožňovala“ agrárnej strane pomerne široký priestor na zaujatie pozícií a na zodpovedanie aktuálnych otázok doby.

Hodžove myšlienky si v tridsiatych rokoch osvojovala a „spracúvala“ generácia intelektuálov sústredených okolo časopisov ČAS a *Brázda* (napr. Stanislav Roda, Zdeněk Schmoranz). Vystupovali kriticky ku kapitalizmu, k hospodárskej politike štátu a strany, netajili sa sympatiami k systému sociálnej spravodlivosti, k marxizmu a sovietskemu Rusku a tvorili „ľavicovú alternatívu“ stredovej pozícii agrárnikov. Ich postoj vynikal ešte viac pri stále väčšom posune strany doprava. Zaujímavé na tejto skupine bol ich otvorený a tvorivý prístup k ruskej ľavicovej agrárnej emigrácii (M. J. Tugan Baranovsky, S. S. Maslov, A. Jugov, B. Nolde), k odborníkom z nemecko-rakúskeho prostredia (Michael Hainisch, Otto Bauer, Werner Sombart, Eduard David) alebo ku konkrétnym reformistickým agrárno-sociologickým dielam a zborníkom. Ale aj kritické vyrovnávanie sa s rasovo-biologickým diskurzom R. W. Darrého.⁴³

Hodžove myšlienky si osvojovali a „spracúvali“ aj tí československí agrárni politici, ktorí objektívne smerovali seba i stranu doprava. Presadzovali sa s pribúdajúcimi rokmi vo štvrtom decéniu 20. storočia. Odmietali ľavicu v akejkolvek podobe a nachýnali sa korporatívnym a autoritatívnym režimom. Nachádzať v rokoch chaotického rozkolísania a relativizácie všetkých hodnôt rovnováhu politických síl, politiku streda, bolo pre agrárnu stranu mimoriadne náročné a ako sme uviedli, československý agrarizmus už nedokázal novými myšlienkami vzdorovať stále silnejšej pravici.

Ideové smerovanie doprava negatívne vnímali i tzv. ruralisti, literárny smer, ktorý pod egidou agrárnej strany pôvodne rozvíjal témy glorifikácie a idealizácie dediny, ako aj jej starosvetských tradícií, mýtizácie pôdy ako jedinej istoty človeka, uctievanie prírody, spätosť so zemou, kult rodu, božský poriadok v živote a práci sedliaka v protiklade s chaotickým usporiadaním mestského života – to všetko ako konštanty agrárnej ideológie. Antonín Paleček vnímal vplyv dravej industrializácie predovšetkým na roľnícku mládež, ba chcel toto ovplyvňovanie dostať pod kontrolu, v rámci čoho odporúčal spoluprácu dediny s mestom. Vychádzal z kľúčovej sociologickej práce z pera Inocenca Arnošta Bláhu *Sociologie sedláka a dělníka* (1925), v ktorej sa urbanizmus a ruralizmus chápali ako dve krajnosti a ponúkala sa koncepcia rurbanizmu ako kompromis medzi mestom a dedinou, duchom a hmotou, kultúrou a prírodou (zduchovenie hmoty a skultúrnenie prírody).⁴⁴

Teoretický diskurz agrárnej politickej špičky po Švehlovej smrti už nebol ani zďaleka jednoznačný a posúval myšlienku tretej cesty do iných rovín. Čoraz viac bolo v reakcii na nástup fašizmu zrejme ideové vyčerpanie agrarizmu a stanoviská agrárnych teoretikov, vrátane Hodžu, vo vysokých štátnych funkciách nadobúdali stále viac pragmatický charakter. Roku 1936 agrárnici ešte verbálne odmietali akúkoľvek podobu pravej i ľavej diktatúry a charakterizovali sa ako strana politického streda so širokým koalíčným potenciálom.⁴⁵ V skutočnosti už bol evidentný posun doprava, a to jednak pri formulácii sociálnych požiadaviek, myšlienke korporativizmu, ako aj pri následných koalíčných rokovaniach.

V zmysle takéhoto vývoja sa javí pre dejiny československej agrárnej strany ako symptomatická práve cesta od červeno-zelenej koalície Švehlu v dvadsiatych rokoch k ministerskému predsedovaniu konzervatívneho Rudolfa Berana na sklonku tridsiatych rokov. Hoci keď Hodža hovorieval o potrebe autority v demokracii (ale autority zákonného kolektívu, autority morálnej a intelektuálnej), určite si takéto vyústenie nepredstavoval.

Tzv. Kultúrna rada založená začiatkom roku 1938 mala byť v rámci strany orgánom zámerne posilňujúcim pravicové a protisocialistické tendencie v umení a literatúre pod egidou strany. Pre mnohých ruralistov to znamenalo rozchod so stranou, ktorú – napriek názorovým diferenciam – dovtedy vnímali ako svoju. Rozhovor programovo stredovo orientovaného Zdeňka Kalistu s predsedom strany Rudolfom Beranom (12. 3. 1938) zostal svedectvom rezignácie strany na tretiu cestu nielen v politickej, ale i v kultúrnej rovine a potvrdením jej obratu smerom ku krajnej pravici. Činnosť Kultúrnej rady počas protektorátu zavŕšila zradu na švehlovsko-hodžovských koncepciách.⁴⁶

Na prahu dramatických udalostí roku 1938 píše v denníku *Venkov*, v ústrednom orgáne agrárnej strany, jej predseda a poslanec Rudolf Beran: „Zapomnělo se u nás příliš brzy, kdo v našem státě byl a je fundamentem klidu a pořádku. Zapomnělo se, kdo u nás znemožnil vniknutí komunismu do vesnic a kdo zamezil rozmach fašismu po vítězství hitlerismu v Německu. Mnozí politikové, i některé strany, měli by zpytovat trochu svědomí.“⁴⁷ Neprešiel ani rok a na stránkach toho istého denníka sa objavujú články s jasne čitateľným rukopisom najkrajnejšej pravice: „Nové hnutí chce vládu lidu, ale i vládu kázně a řádu. Chce soustředit a usměrnit národní síly a tuto vůli vyjádřit autoritativní demokracií [spomeňme si na Hodžovu autoritu v demokracii – R.H.]: rychlou a výkonnou, tvrdou k tomu, co zklamalo a oslabilo... Jest to cesta tvrdé práce, tuhého řádu, železné kázně a vůle pro stvoření nových poměrů... Bude myšlenka a vzápětí udeří čin. Budou příkazy a nebude smlouvání a odmlouvání. Bude zákon a bude plněn. Bude se vládnout a nebude se filozofovat.“⁴⁸ Vedomá rezignácia na politiku stredú a na koncepciu tretej cesty tým bola dokonaná.

S pozoruhodným vývojom československého agrarizmu, s jeho prioritami a cieľmi úzko súviselo naň napojené Medzinárodné agrárne byro, tzv. Zelená internacionála. Na stránkach jeho Bulletinu sa riešili interné problémy i koncepcné otázky jednotlivých štátov, ako aj celého regiónu. Z československého vývoja ťažilo v dvadsiatych rokoch ideovými impulzmi a teoretickými konceptmi aj Poľsko, ktoré sa najmä v tridsiatych rokoch postupne prepracúva na vedúcu úlohu pri rozpracovaní teórie agrarizmu.

Poliaci už pred rokom 1918 viedli diskusie o podstate agrarizmu. Hlavný vplyv na ich diskurz mali práce a vystúpenia nemeckých a ruských sociálnodemokratických ideológov a politikov (Karl Kautsky, Eduard David, Julian Marchlewski), ako aj ruských narodnikov (A. Gercen, N. G. Černyševskij, P. L. Lavrov).⁴⁹ Silné zázemia mal v poľskom prostredí tzv. ľavicový agrarizmus, pričom ako jeden z jeho inšpiračných zdrojov fungoval tzv. družstevný socializmus (Edward Abramowski). Navyše aj vo sfére poľského agrarizmu sa pripúšťal vplyv sociálnej demokracie a výpožičky z jej ideovej argumentácie, a to predovšetkým pri vymedzovaní sa voči komunistom.⁵⁰

Významné práce o agrarizme možno nájsť v poľskom ideovom diskurze už pred vznikom moderného Poľska. Franciszek Bujak sa v jednej z nich venoval otázkam rovnováhy medzi mestom a dedinou, medzi priemyslom a poľnohospodárstvom. Agrarizmus sa však udomáčaňuje v novom Poľsku hlavne v druhej polovici dvadsiatych rokov. Kultivuje ho Zväzok Młodzieży Wiejskiej (tzv. ľavicový agrarizmus), ako aj početné roľnícke strany (PSL „Wyzwolenie“, Stronnictwo Chłopskie, Stronnictwo Ludowe), pričom v rámci všetkých vychádza agrarizmus predovšetkým z dvoch zahraničných teoretických zdrojov. Prvým sú práce a texty Švajčiara Ernsta Laur, ktorý bol v Poľsku často prekladaný a vydávaný.⁵¹ K jeho odkazu a názorom sa hlásilo najmä PSL „Wyzwolenie“.⁵² Druhým zdrojom sa stal československý agrarizmus a v jeho rámci práce Milana Hodžu. Zatiaľ čo Laur postavil agrarizmus hlavne na konfesiónálne a ekonomické základy, československý agrarizmus mal predovšetkým politický charakter.

Jedným z nositeľov československo-poľského myšlienkového transferu sa stal práve Wincenty Witos. Poľská historiografia má nemalé problémy uchopiť a často predovšetkým pochopiť tohto politika. Dobová ľavicová agrárna tlač (*Wyzwolenie*) ho kvôli konzervatívnym postojom, „protidemokratickým hriechom“ a rôznym vládnym opatreniam neraz prirovnávala ku Stambolijskému, ktorý nemal v Poľsku dobré meno.⁵³ Problém Witosa spočíval v tom, že bol nielen ideovým vodcom, ale aj, ba predovšetkým, politikom. Preto predovšetkým, lebo druhé svojim pragmatizmom často vylučovalo prvé. Hoci ideovo reprezentoval údajne skôr reformistickú ľavicu, politicky stál v centre a bol schopný spolupracovať aj s pravcou.⁵⁴ Práve v prioritách politiky a v jej otvorenosti bol v mnohom podobný Milanovi Hodžovi.

Witos poznal českých politikov ešte z viedenskej ríšskej rady pred rokom 1918, často navštevoval ČSR a československo-poľské kontakty na poli agrarizmu mali aj vďaka nemu

intenzívny charakter, a to napriek chladným vzťahom medzi oboma štátmi. K stretávaniu a vzájomným návštevám dochádzalo na oficiálnej politickej, straneckej, slovenskej i osobnej rovine. Organizovali sa prednášky, rôzne komisie, kurzy, zájazdy, publikovali sa články a materiály. Po spomínanom prvom zjazde v Ljubljani sa II. zjazd slovenskej agrárnej mládeže uskutočnil na prelome októbra a novembra 1926 v Prahe, III. zjazd v Poznani a IV. v auguste 1932 v Bratislave. To bolo výborné prostredie na vzájomné spoznávanie sa a teoretické diskusie.⁵⁵ Popritom sa konali rôzne ďalšie porady a medzinárodné kurzy, kde prednášky a názorové výmeny patrili ku kľúčovým bodom programu. Podľa spomienok prvého predsedu tejto organizácie Slovák Ján Ursínyho Poliaci nemali vzhľadom na historické negatívne skúsenosti veľký zmysel pre slovenskú spoluprácu.⁵⁶ Tento deficit sa podpísal aj na ich vzťahu ku Stambolijskému. Bolo zaujímavé, že po roku 1918 si – napriek čulým kontaktom ku Stambolijského Bulharsku – bulharský model, prívlemlí pripomínajúci ruský autokratizmus, sympatie poľských agrárnikov v dvadsiatych rokoch nezískal. Viacnásobný poľský premiér a najreprezentatívnejší politik Wincenty Witos mal k nemu veľké výhrady a v podstate len hľadal rámce na sformulovanie ideológie roľníckeho hnutia v nových podmienkach.⁵⁷

Už spomínaný aj po poľsky vydaný prejav Hodžu na I. zjazde slovenskej agrárnej mládeže v Ljubljani (1924) bol prvým sformulovaním vízie tretej cesty v poľskom jazyku a príkladom, ku ktorému aj komplikovaný a viacvrstvový ideový diskurz v Poľsku smeroval. V marci 1926 Witos v predvečer prevratu už jasne sformuloval transformáciu Hodžovej myšlienky na poľské pomery: „*Poľsko nemôže robiť experimenty ani nľavo, ani napravo, musí ísť svojou cestou a túto cestu ukazujú tak naše vzťahy, ako aj záujmy ľudu a štátu.*“⁵⁸ V júni 1928 vystúpil Witos na ľudovom zhromaždení vo svojej rodnej obci pred 7 000–8 000 roľníkmi a popri kritike Piłsudského a jeho režimu prehlásil, používajúc podobný príklad, že v budúcnosti musia roľníci kráčať nie na pravo, ani na ľavo, ale priamo.⁵⁹ Vo vyostrujúcom sa vnútropolitickom boji nebol čas rozvíjať a vysvetľovať podobnú symboliku. Nebolo však náhodné, že po zatknutí roľníckych vodcov, ich uväznení a odsúdení sa časti z nich podaril útek do susedného Československa. Tamojší exil (1933–1938) nebol zvolený náhodne. Praha ako sídlo Zelenej internacionály, ČSR ako vzor fungujúcej demokracie a nepochybne aj predchádzajúce ideové vplyvy zohrali popri blízkosti k Poľsku kľúčovú úlohu. Witos bol síce v styku s predstaviteľmi agrárnej strany v ČSR, ktorí stáli súčasne vo vysokých štátnych funkciách, ale ideový vývoj sa v oboch krajinách uberal vzhľadom na komplikované pomery osobitným smerom.⁶⁰

Ideový transfer z prostredia československého agrarizmu bol v poľskom agrárnom diskurze dovtedy viac ako očividný.⁶¹ Mnohí sa verejne hlásili k československým impulzom a zdrojom. Tie sa nielenže nekopirovali, ale tvorivo rozpracúvali a prispôbovali poľským podmienkam. V roku 1929 vydal hlavný ideológ strany Wyzwolenie Jakub Dąbski brožúru o roľníckej ideológii, v ktorej vyslovil uznanie českému agrarizmu a volal po jeho vlastnej poľskej podobe.

Predovšetkým teoretici sústredení okolo Związku Młodzieży Wiejskiej (ZMW RP) a publicisti z okruhu varšavského tlačového orgánu *Wici* bezprostredne čerpali z československých zdrojov. Poľskí autori však boli radikálnejší (orientovali sa na drobných roľníkov), protikapitalistickí a nevyhýbali sa ani utopickej a agrárno-romantickej rétorike. V marci 1931 sa medzi „mladými“ v Krakove dohodlo vypracovať teoretické základy poľského agrarizmu. Keďže mládež odmietala kapitalizmus i socializmus ako nepriateľské voči roľníkovi, bolo nevyhnutné vypracovanie nového ideologického modelu a sociálnopolitického programu označovaného ako koncept tretej cesty.⁶² Józef Niećko už na prahu roku 1932 upozorňoval, že bolševizmus a fašizmus tlačia z dvoch strán na demokraciu a ohrozujú ju. V dôsledku toho rastie úloha agrarizmu a autor si kladie otázky na jeho možnosti a fungovanie.⁶³ Jerzy Kuncewicz vychádzal z kapitalistickej tézy, marxistickej

antitézy až dospel k roľníckej syntéze.⁶⁴ Odtiaľ bol už len krok ku koncepcii tretej cesty, ktorú najpodrobnejšie rozpracoval jeden z popredných ideológov ZMW RP Stanisław Miłkowski. On sám neraz konštatoval, že československý agrarizmus bol ako vzor vnímaný nielen ním. Na Miłkowského urobila výnimočný dojem Hodžova prednáška zo zjazdu agrárnych akademikov v Prahe z júna 1930. Rozsiahly text preložil do poľštiny a publikoval v agrárnej tlači.⁶⁵ V dňoch 14.–15. 8. 1932 sa zúčastnil IV. kongresu Zväzu slovanskej agrárnej mládeže v Bratislave. Jeho následné články boli vyjadrením obdivu k úrovni československej demokracie, parlamentarizmu a na vrchole rozvoja stojacej agrárnej strany. Na margo referátu ministra poľnohospodárstva Bohumíra Bradáča dospieva Miłkowski k poznaniu, že agrarizmus je syntézou dvoch krajných doktrín – liberalizmu a racionalizmu. Pohybuje sa po strednej ceste, ktorá býva najživotnejšou a unikajúc krajnostiam obsahuje program reforiem. Ďalší referát Milana Hodžu definoval zásady agrárnej demokracie.⁶⁶ Oba Hodžove prejavy sa stali teoretickým základom Miłkowského kľúčovej práce o agrarizme z roku 1934.

Roku 1933 na konferencii v Kępie Celejowskiej už Miłkowski v hlavnom referáte kritizuje hospodársky liberalizmus (kapitalizmus) za sociálnu nespravodlivosť, vykorisťovanie, precenenie voľnej konkurencie a produkovanie kríz, ale aj socializmus (komunizmus) kvôli diktatúre proletariátu, odmietaniu súkromného vlastníctva, nepochopeniu roľníckej otázky a kvôli údajnej viere v dokonalý ľudský charakter. Odvolávajúc sa na Hodžu Miłkowski konštatuje, že *„agrarizmus je prostredným smerom medzi hospodárskym liberalizmom a socializmom. Je akousi syntézou uvedených dvoch smerov, je zlatým stredom, ktorým zvykne ísť život.“*⁶⁷

V decembri 1934 boli na zjazde ZMW RP v Krakove schválené základné princípy spoločenského systému, ku ktorému mali smerovať poľskí roľníci. Jeho základom mal byť agrarizmus a ako výsledok dlhotrvajúcich úvah a diskusií sa sformulovala vízia tretej cesty. Agrarizmus mal byť zlatým stredom medzi individualizmom (liberalizmu) a kolektivismom (socializmu). V ucelenej teoretickej podobe, na základe domácich skúseností a podnetov zo zahraničia, sformulovali základné myšlienky nezávisle na sebe Aleksander Zalewski a Stanisław Miłkowski. V Miłkowského samostatnej práci pod názvom *Agraryzm jako forma przebudowy ustroju społecznego* (1934) dospieva poľský agrarizmus do svojej najrozvinutejšej podoby a uvedené dielo sa stáva jeho výkladnou skriňou. Je završením Miłkowského teoretického vývoja a z hľadiska tretej cesty ide o kľúčový text. Vyjadruje situáciu Poľska nachádzajúceho sa pod tlakom hospodárskej krízy medzi dvoma diktatúrami – červenou a hnedou.

Miłkowski kritizuje socializmus (komunizmus) ako politický systém kvôli jeho zásade diktatúry proletariátu, etatizácii spoločenského života a faktu, že vychádza z utopického predpokladu dokonalosti ľudskej povahy. Socializmus (komunizmus) podľa neho nevyjadruje záujmy roľníka najmä popieraním súkromného vlastníctva a uprednostňovaním kolektívneho hospodárenia, ktoré je v porovnaní s individuálnym neefektívne, navyše v protiklade s tradíciami a psychológiou roľníka. Individuálne hospodáriaci roľník sa stáva nositeľom rozhodujúcich morálnych kvalít, rodinné roľnícke hospodárenie upevňuje zásady spravodlivého zisku. Roľník si musí hľadať vlastnú cestu a hoci stojí medzi kapitalistom a robotníkom, bližšie má k druhému.⁶⁸ Socializmu Miłkowski vyčítal zbyrokratizované medziludské vzťahy, násilný kolektivismus a štátnu byrokráciu. Diktatúra jednej strany znemožňuje akúkoľvek demokraciu. Pozitívnym rysom socializmu je antikapitalistická kritika a idea plánovitého hospodárstva.

Kritika kapitalizmu je v podstate kritikou jeho monopolistickej fázy v období vrcholiacej hospodárskej krízy. Kartely a trusty eliminujú voľnú konkurenciu. Podstatou hospodárskeho liberalizmu je „neohraničené a nenarušiteľné súkromné vlastníctvo“. Agrarizmus naopak vzťahuje súkromné vlastníctvo predovšetkým na roľníka a remeselníka. Zatiaľ čo hnacím

motorom liberalizmu je zisk a jeho absolutizácia, agrarizmu ide o dôchodky z vlastnej práce a neabsolutizuje žiadny z ekonomických ukazovateľov ako súkromná iniciatíva, neohraničená voľná konkurencia a pod. Miłkowski pozitívne hodnotí politický systém liberalizmu založený na politickej pluralite. Z tohto hľadiska sa ako v plnej miere logický musí javiť odmietavý postoj k fašizmu ako krízovému javu s jeho elitárstvom, diktatúrou a likvidáciou parlamentarizmu.

V súvislosti s definíciou agrarizmu sa Miłkowski odvoláva na Hodžu a považuje ho za smer medzi socializmom a liberalizmom, dokonca za syntézu ich pozitívnych rysov. Dištancuje sa síce od oboch, je však schopný vidieť a rozvíjať aj pozitívne momenty oboch krajností, v čom je očividný (a Miłkowski sa tým znovu ani netají) vplyv Milana Hodžu.⁶⁹ Československý vplyv na Miłkovského sa umocňuje v rokoch 1934–1935 účasťou v spoločnom československo-poľskom výbore agrárnej mládeže. O vysokej úrovni diskusií nad Miłkovského brožúrou vypovedajú recenzie a syntetická odpoveď autora na ne, pričom polemizoval aj s textami Medzinárodného agrárneho inštitútu v Moskve.

Ďalší z teoretikov poľského agrarizmu Aleksander Zalewski sa priklonil k nekompromisnému Švehlovmu stanovisku – k postaveniu agrarizmu medzi oboma krajnosťami, pričom však nešlo o vyslovený stred.⁷⁰ Tento jemný rozdiel nebol v prípade Zalewskeho úplne bez významu. Hodžovo stanovisko dávalo totiž politikom širší manévrovací priestor medzi jednotlivými politickými prúdmi. Na druhej strane vyhranene pravicové názory Zalewskeho spôsobovali nedôslednosť v tom smere, že na rozdiel od Hodžu stál na strane hospodárskeho liberalizmu a jeho cieľom bola len reforma kapitalizmu.

Podľa Stanisława Thugutta agrarizmus nie je len obyčajnou syntézou pozitív oboch odmietaných krajností, ale má aj ďalšie osobitné prvky. Jedným z kľúčových bola svojpomoc, ktorej hlavnou úlohou bolo pretvoriť ideály agrarizmu na skutočnosť.⁷¹ Jednostranné agraristické názory v duchu Stambolijského nekompromisných téz voči mestám a priemyslu sformuloval Stanisław Młodożeniec (*O Nowy Ład. W poszukiwaniu chłopskiego programu. Warszawa 1935*).

S myšlienkou tretej agraristickej cesty sformulovanej na krakovskom zjazde sa stotožnil aj už spomenutý Józef Niećko, ktorý dovedty vystupoval skôr z agrárno-mýtických a kresťanských ideových pozícií.⁷² Miłkowski i Niećko upozorňovali, že boľševická ľavica vnímala roľníka ako relikv stredoveku a ako niečo, čo bolo v rozklade a vymykalo sa ich predstavám o spoločnosti.⁷³ Agrarizmus považovali za „reakčno-kulacký“, zatiaľ čo pravica v ňom videla vyslovene boľševický program. Podľa nej bojoval agrarizmus proti priemyslu, podľa ľavice bol agrarizmus zase obrancom liberalizmu. V takýchto súradniciach, napádaní zľava i sprava, sa formovala tretia cesta.⁷⁴ Rodila sa vízia Poľska ako krajiny so súkromným vlastníctvom, ale bez vykorisťovania, opierajúceho sa o samosprávu a svojpomoc a nesenej étosom a tradičnými hodnotami ľudovej kultúry. Konečný cieľ sa mal dosiahnuť evolučnou cestou a len s ojedinelými zásahmi štátu.

Napriek politickému zjednoteniu poľských roľníckych strán (1931) nedochádza k ich ideovému zblíženiu, ak zaň nepovažujeme spoločnú kritiku kapitalizmu a odmietnutie komunizmu (marxizmu). Pravdou však je, že kritika komunizmu ide podstatne ďalej. Základné prvky kapitalizmu mali byť zachované a návrhy agrárnikov smerovali hlavne k reforme kapitalizmu a zohľadnení záujmov poľnohospodárstva. Rôznosť východísk, prístupov a názorov vypovedá o viacerých prúdoch, ktoré vymedzuje nasledujúce základné delenie:

- 1.) umiernený a doprava orientovaný prúd, ktorého predstaviteľa sa vyslovovali za odstránení reziduí feudalizmu v poľnohospodárstve a súčasne za zachovanie súkromného vlastníctva a kapitalistických trhových pomerov. Požadovali len niektoré systémové reformy (J. Kuncewicz a A. Zalewski).

2.) radikálny a doľava orientovaný prúd, ktorý požadoval s ľavicovou rétorikou veľmi energicky zrušenie veľkostatkov a socializáciu priemyslu a bánk. Poľnohospodárstvo sa malo opierať o družstevníctvo. V tomto prúde agrarizmu, ktorý zodpovedal koncepcii tretej cesty, nebol roľník ani proletárom, ani kapitalistom, ale samostatným producentom, ktorý pracoval vo svojom vlastnom podniku. K hlavným ideológom tohto prúdu patrili S. Miłkowski, J. Niećko, I. Solarz, L. Lutyk, J. Dec a Z. Załęski.⁷⁵

Ako vidieť v tridsiatych rokoch dospel poľský agrarizmus k závažným a veľmi rôznorodým výsledkom, v ktorých viac ako inde dostala priestor myšlienka tretej cesty. Mala príťažlivosť pre všetky ideové prúdy v rámci roľníctva, lebo ich dištancovala od krízou poznačenej skutočnosti, od nemeckého nacionálnosocialistického i od neprijateľného sovietskeho modelu a dávala im možnosť formulovať tretiu – roľnícku cestu s adekvátnou mierou kresťansko-katolíckeho zafarbenia. Pravda, východiská a modely tretej cesty a agrárnej demokracie ako jej vyjadrenia sa odlišovali v závislosti od adresátov. Zatiaľ čo pre veľkých roľníkov boli vzorom hospodárske a politické pomery v ČSR, Švajčiarsku a Dánsku, maloroľníci sa nadchýnali radikálnymi agrárnymi heslami zo Slovenska, Srbska a Bulharska.

So stále naliehavejšou hrozbou fašizmu Miłkowski nahrádza liberalizmus a kapitalizmus na pravej strane politického spektra práve ním a agrarizmus mu vyplňa teda pomerne široký priestor medzi komunizmom a fašizmom. Ak by sa mu to nepodarilo, bude musieť podľahnúť jednému z uvedených extrémov. Rozpracovaním ideí svojpomoci, zospoločenšenia priemyslu, intenzifikácie poľnohospodárstva a pod. sa snaží osloviť stále širší okruh verejnosti.⁷⁶ V predvečer vojny už hovorí o zápase diktatúry a totality s demokraciou, ktorá nie je len formou politického systému, ale je považovaná už aj za spôsob života. Opäť treba pripomenúť zásadné a v Poľsku stále pertraktované a akceptované postoje Laura nielen voči boľševikom, ale koncom tridsiatych rokov hlavne proti národnému socializmu.⁷⁷

V súvislosti s Nemeckom a jeho agrarizmom možno povedať, že vďaka konzervatívnym protikrizovým opatreniam dostal na vrchole hospodárskej krízy „*agrarizmus ako tradičná konzervatívna ideológia novú vnútropolitickú i zahranično-hospodársku aktuálnosť a súčasne legitimizoval konzervatívnu politiku jednotlivých kabinetov voči vidieku.*“⁷⁸ V Nemecku sa v dôsledku vnútropolitického vývoja nerozvinuli v agrárnej ideológii témy obdobné ostatným stredoeurópskym krajinám a ani koncepcia tretej cesty tu nenašla opodstatnenie. Vlastne ani neexistovali možnosti, medzi ktoré by uvedená koncepcia ukazovala. Naopak, dominantné sa stali rasovo-nacionalistické koncepty spojené s útokmi proti židom a jednotlivým konfesiám. Koncepcia „krv a pôda“ tvorila možno základ vtedajšej podoby nemeckého agrarizmu, určite však nie ideológiu nemeckého roľníka.⁷⁹

To neznamená, že by koncept tretej cesty v Nemecku úplne absentoval, on absentoval len v agrárnej ideológii. V skutočnosti národno-socialistické chápanie hospodárstva neznamená nič iné ako stroskotanú tretiu cestu medzi marxizmom a liberalizmom: „*Všetky kolektivistické systémy, či „vľavo“ alebo „vpravo“ majú podľa Friedricha Hayeka spoločné, že nahrádzajú voľnú súťaž diktátorsky plánovaným hospodárstvom a tým nevyhnutným spôsobom napomáhajú politickým diktatúram.*“ Hayek vidí predchodcu a pripravovateľa cesty k národnému socializmu predovšetkým v protivníkoch liberalizmu: „*Tak protiliberálne sily zľava, ako aj zprava sú podľa neho zodpovedné za diktatúru.*“⁸⁰

Po vojne sa koncepcia tretej cesty presunula po krátkom poľskom a maďarskom intermezzo do agrárneho exilu a tu sa – bez pôdy a roľníctva – kultivovala pod ochrannými krídlami antikomunizmu a smerovala ku svojmu zániku. V protiklade k tomuto agrárnemu osudu sa koncepcia tretej cesty ako svojim spôsobom kompromis a jednoznačne to najlepšie riešenie z dvoch krajných možností alebo ako projekt strednej cesty medzi dvoma extrémnymi, resp. protirečivými alternatívami, stala natoľko populárnou, že v priebehu 20. storočia možno hovoriť o devalvácii tohto pojmu. Jeho použitie a politická inštrumentalizácia nado-

budli rôzne formy. Na druhej strane existujú názory, že tretia cesta nemá žiadny obsah, keďže môže byť definovaná len negatívne, teda proti niečomu, obyčajne proti dvom extrémom. Údajne je nedefinovateľná a so zreteľom na svoju pestrú minulosť aj dosť sprofanovaná. Jej kritici ju považujú za slepú uličku, v ktorej panuje chaos a zmiešanina hodnôt. Či právom, to ukáže čas...

Štúdia mohla vzniknúť v rámci prác na projekte Agrarismus in Ostmitteleuropa, 1890–1960 financovanom na roky 2007–2010 prostredníctvom Volkswagenstiftung a VEGA 2/0181/10 Slovensko v Európe, Európa na Slovensku.

Poznámky:

- 1 LENIN, Vladimír Iljič. Čo robiť? (1902). In LENIN, V. I. *Zobrané spisy*. Zv. 6. Bratislava 1980, s. 64–65. K tomu aj LENIN, Vladimír Iljič. Ekonomický obsah národnictva.... (1894). In LENIN, V. I. *Zobrané spisy*. Zv. 1. Bratislava 1979, s. 411–615.
- 2 K tomu WORTMAN, Richard. *The Crisis of Russian Populism*. Cambridge 1967.
- 3 MORITSCH, Andreas. Die Bauernparteien bei den Kroaten, Serben und Slowenen. In GOLLWITZER, H. (ed.). *Europäische Bauernparteien in 20. Jahrhundert*. Stuttgart – New York 1977, s. 367, 381, 387–388; BIONDICH, Mark. *Stjepan Radič, the Croat Peasant Party, and the Politics of Mass Mobilization, 1904–1928*. Toronto 2000.
- 4 M. H. *Agrarizem in Slovanstvo*. Ljubljana 1924; *Pamietnik Igo kongresu Słowanskiego związku młodzieży wiejskiej w Lublanie...* Warszawa 1924; HODŽA, Milan. Reč na sjazde agrárnej mládeže v Lublani... *Slovenský denník*, roč. 7, č. 206 z 10. 9. 1924. Vyšlo aj vo *Venkove* a v *Slovenskej politike*.
- 5 CLEMENTIS, Vladimír. Agrarizmus ako nová „ideológia“. In CLEMENTIS, Vladimír. *Vzduch našich čias I. Články, state, prejavy, polemiky 1922–1934*. Bratislava 1967, s. 61–71 (vyšlo v časopise DAV, roč. 1, zima 1924, s. 34–39).
- 6 Centralen deržaven archiv Sofia, fond Aleksander Stambolijski (1886–1934), f. 255k, op. 1, a. e. 117/VI; op. 2, a. e. 13, 15, 24.
- 7 Podľa СТАМБОЛИЙСКИ, Александър. *Политически партии или съсловни организации?* София 1909. Podrobne BELL, John D. *Peasants in Power. Alexander Stamboliski and the Bulgarian Agrarian National Union, 1899–1923*. Princeton 1977 a ОГНЯНОВ, Любомир. *Българският земеделски народен съюз 1899–1912*. София 1990, s. 77–80.
- 8 СТАМБОЛИЙСКИ, Александър. *Земеделско управление: първа година*. София 1921, s. 43; WITOS, Wincenty. *Wybór pism*. Warszawa 1989, s. 162 (Stosunki w Bułgarii, a stosunki w Polsce... *Piast*, č. 25 z 18. 6. 1922).
- 9 СТАМБОЛИЙСКИ, Александър. *Политически партии...*, s. 11–14. Teoretická argumentácia tejto tézy vychádza z knihy bývalého franc. min. predsedu a min. poľnohospodárstva Julienu Melina *Spät k pôde*.
- 10 СТАМБОЛИЙСКИ, Александър. *Политически партии...*, s. 35; СТАМБОЛИЙСКИ, Александър. *Пълно събрание на съчинениата, III*. София 1947, s. 308.
- 11 ДРАГИЕВ, Димитър. *Где е спасението на българските земеделци?* Пловдив 1907, s. 59.
- 12 BELL, John D. *Neither Capitalist Nor Communist: The Ideology and Program of the Bulgarian Agrarian National Union as a "Third Path" of Social Development*. A paper prepared for the Midwest Slavic Conference of May 9., 1974, s. 7 (“Just as in the land reform the government established norms (for urban housing) above which there was no absolute right to property.”).
- 13 *Земеделско знаме*, roč. 18, č. 43 z 6. 3. 1922. Je zaujímavé, že takmer v tom istom období vznikla utopická vízia ako bude vyzerat Slovensko o storočie neskôr (DOHNÁNY, Jozef.

Aké bude Slovensko o sto rokov? Bratislava 1920). Stambolijsky nemohol ako politik časovú hranicu posunúť na 100 rokov.

- 14 БЕРОВ, Любен. Възгледи на левицата на БЗНС относно облика на бъдещето човешко общество (1920–1939). In *Исторически преглед*, 46 (София 1990), ч. 3, s. 3–22; ДАСКАЛОВ, Румен. *Българското общество. 1878–1939. II*. София 2005, s. 258–259.
- 15 БЕРОВ, Л. Възгледи..., s. 11.
- 16 Тамже, s. 17.
- 17 *Генерация прет стваранием*. Београд 1925. К тому ај ЙОВАНОВИЧ, Драголюб. *Аграрна политика*. Београд 1930.
- 18 Podrobne HITCHINS, Keith. *Romania 1866–1947*. Oxford 1994, s. 335 a nasl.; NEAGOE, Liviu. *The "Third Way": Agrarianism and Intellectual Debates in Interwar Romania*. (CEUeTD Collection). Budapest 2008.
- 19 NEAGOE, Liviu. *The "Third Way"...*, s. 28.
- 20 ŞANDRU, Dumitru. *Reforma agrară din 1921 în România*. Bucureşti 1975.
- 21 Citovaný Madgearu podľa NEAGOE, Liviu. *The "Third Way"...*, s. 31.
- 22 MADGEARU, Virgil. *Romania's new economic policy*. London 1930.
- 23 NEAGOE, Liviu. *The "Third Way"...*, s. 38.
- 24 LIESS, Rudolf Otto. Rumänische Bauernparteien. In GOLLWITZER, H. (ed.). *Europäische Bauernparteien in 20. Jahrhundert*. Stuttgart – New York 1977, s. 446.
- 25 Program prijatý na dôvernú konferenciu... (7. 9. 1890). In HARNA, Josef – LACINA, Vlastislav (eds.). *Politické programy českého a slovenského agrárneho hnutia 1899–1938*. Praha : Historický ústav AV ČR, 2007, s. 35.
- 26 Program České strany agrární (18. 1. 1903). In HARNA, Josef – LACINA, Vlastislav (eds.). *Politické programy českého a slovenského agrárneho hnutia 1899–1938*. Praha : Historický ústav AV ČR, 2007, s. 53.
- 27 HODŽA, Milan. Realism u nás. *Hlas*, roč. 6, č. 6 z júna 1904.
- 28 KLOBUCKÝ, Robert. *Hlasistické hnutie: národ a sociológia. Začiatky sociologického myslenia na Slovensku*. Bratislava 2006, s. 14–20.
- 29 HODŽA, Milan. Agrarism a státní myšlenka (1928). In HODŽA, Milan. *Články, reči, štúdie. IV*. Praha 1931, s. 119–121.
- 30 HODŽA, Milan. Agrární demokracie novou složkou civilisace (1927). In HODŽA, Milan. *Články, reči, štúdie. IV*. Praha 1931, s. 110; HODŽA, Milan. Agrární demokracie v myšlenkových proudch současné doby (1930). Tamže, s. 142 a nasl.
- 31 DOLEŽALOVÁ, Antonie. O ukradených myšlenkách aneb Ideologie agrarismu vs. ekonomicko-politická realita. In RAŠTICOVÁ, Blanka (ed.). *Agrární strany ve vládních a samosprávných strukturách mezi světovými válkami*. Studie Slovákckého muzea. Uherské Hradiště 13, 2008, s. 127–136.
- 32 K tomu napr. BAUER, Otto. *Weltrevolution*. Wien 1919; BAUER, Otto. *Bolschewismus oder Sozialdemokratie?* Wien 1920. Otto Bauer sa stal medzinárodne známym svojim analytickým dielom o národnostnej otázke v habsburskej monarchii (*Die Nationalitätenfrage und Sozialdemokratie*. Wien 1907) a varovným hlasom voči Uhorsku, v ktorom predpovedal jeho rozpad vyplývajúci z netolerantnej a asimilačnej národnostnej praxe. Predovšetkým tieto časti jeho diela Slováci intenzívne vnímali a stotožňovali sa s nimi. Hodža nebol výnimkou. Čechov popri národnostnej otázke museli nepochybne osloviť Bauerove požiadavky demokratizácie, autonomizácie a decentralizácie štátnej správy. To boli témy vnímané pálčivo aj československým vnútropolitickým diskurzom.
- 33 Program Republikánskej strany... (29. 6. 1922). In HARNA, Josef – LACINA, Vlastislav (eds.). *Politické programy českého a slovenského agrárneho hnutia 1899–1938*. Praha :

- Historický ústav AV ČR, 2007, s. 152–153. Tie isté myšlienky zopakoval aj program z roku 1929. K tomu HODŽA, Milan. Agrarizmus a Slovanstvo (1924). In HODŽA, Milan. *Články, reči, štúdie. IV.* Praha 1931, s. 44–47; HODŽA, Milan. K civilizácii urbanizmu. *Mentalita selská* (1925). In Tamže, s. 34; HODŽA, Milan. Agrárni demokracie v myšlenkových proudoch súčasnej doby (1930). In Tamže, s. 158.
- 34 Podrobne v „československé části“ v МАТВЕЕВ, Геннадий Ф. *“Третий путь”? Идеология аграризма в Чехословакии и в Польше в межвоенный период.* Москва 1992.
- 35 HODŽA, Milan. *Le problème agricole en Europe centrale.* Prague 1935, s. 3–5.
- 36 MATULA, Antonín. Lidová výchova na venkově (1925). In MATULA, A. *Dnes jako včera.* Praha 1938, s. 48.
- 37 KETTNER, Josef. *Liberalismus, socialismus a agrarismus.* Praha 1931, s. 18 a 20.
- 38 MATULA, Antonín. Srdce a mozek ve výchově venkova (1934). In MATULA, A. *Dnes jako včera.* s. 56 (Z projevu A. Švehly... *Venkov*, 28, 16. 12. 1933).
- 39 *Vzpomínka na Švehlu.* Hradec Králové 1938, s. 29 (autorom textu je Ferdinand Klindera).
- 40 Napr. HODŽA, Milan. Pro studium sociální funkce zemědělcovy. *Věstník Československé akademie zemědělské*, 11, 1935, s. 365–372.
- 41 MATULA, Antonín. Poslání mladých v kulturním životě vesnice (1934). In MATULA, Antonín. *Dnes jako včera*, s. 66.
- 42 MATULA, Antonín. Víra ve výchovu vesnického dorostu (1936) a MATULA, Antonín: Selský demokraticismus (1936). Oboje v MATULA, Antonín. *Dnes jako včera*, s. 69 a s. 74.
- 43 Podrobne KUTNAR, František. *Generace Brázdy.* Praha 1992.
- 44 Tamže, s. 15–18; SLEZÁK, Lubomír. K historii českého agrarismu. Antonín Matula. In *Politická a stavovská zemědělská hnutí ve 20. století.* Studie Slovákého muzea. Uherské Hradiště 5, 2000, s. 28 a nasl.
- 45 Rezolúcia zjazdu Republikánskej strany... (31. 1. 1936). In HARNA, Josef – LACINA, Vlastislav (eds.). *Politické programy českého a slovenského agrárneho hnutí 1899–1938.* Praha : Historický ústav AV ČR, 2007, s. 217.
- 46 KALISTA, Zdeněk. Josef Knap. In KNAP, Josef. *Bez poslední kapitoly.* Praha 1997, s. 278–279.
- 47 BERAN, Rudolf. Republice přejeme klid a mír uvnitř i navenek. *Venkov*, roč. 33, č. 1 z 1. 1. 1938 (DOSTÁL, Vladimír V. *Agrárni strana. Její rozmach a zánik.* Brno 1998, s. 324.).
- 48 Prevolanie Strany národnej jednoty (18. 11. 1938) a článok Rudolfa Halíka (12. 11. 1938). In HARNA, Josef – LACINA, Vlastislav (eds.). *Politické programy českého a slovenského agrárneho hnutí 1899–1938.* Praha : Historický ústav AV ČR, 2007, s. 254 a 257.
- 49 PIĄNTKOWSKI, Wiesław. *Idee agrarne ugrupowań politycznych w Królestwie Polskim w latach 1892–1918.* Łódź 1999.
- 50 ZIEMBIŃSKI, Jan. Z zagadnień genezy i podstawowych założeń ideowo-politycznych agraryzmu w Polsce. In *Roczniki Dziejów Ruchu Ludowego*, 2 (Warszawa 1960), s. 121–122; ŚLIWA, Michał. Stosunki między ruchem socjalistycznym a chłopskim w okresie międzywojennym w Europie. In *Dzieje partii i stronnictw chłopskich w Europie. Tom I.* Pułtusk – Warszawa 2007, s. 99–107.
- 51 Napr. preklady rozsiahlych prác Ernsta Laura *Rachunkowość rolnicza dla gospodarstw wlosciańskich...* Lwow 1926; *Ekonomika rolnicza...* Lwow 1928; *Wstęp do ekonomiki gospodarstwa wiejskiego.* Lwow 1929 atď. K tomu IGNAR, Stefan. *Agraryzm. Społeczno-gospodarczy program wiejskiej burżuazji.* Warszawa 1956, s. 6 a nasl.
- 52 JACHYMEK, Jan. *Mysł polityczna PSL Wyzwolenie 1918–1931.* Lublin 1983, s. 57 a 85.
- 53 HEMMERLING, Zygmunt. *Ruch ludowy w Polsce, Bułgarii i Czechosłowacji 1893–1930.* Warszawa 1987, s. 261; BORKOWSKI, Jan. Agraryzm, Witos, „Wiciarze” i PSL. In *Roczniki Dziejów Ruchu Ludowego*, 23/24 (Warszawa 1983/4), s. 4–22.

- 54 KISIELEWSKI, Tadeusz. Witos wśród innych przywódców ruchu ludowego. In *Roczniki Dziejów Ruchu Ludowego*, 25 (Warszawa 1985), s. 37. K tomu korigujúca reakcia Jana Molendu na s. 45–46 a ďalšie protichodné názory v tomto zväzku.
- 55 SOSNOWSKI, Tomasz. O Słowiańskim Związku Młodzieży Wiejskiej. In *Dzieje partii i stronnictw chłopskich w Europie. Tom I*. Pułtusk – Warszawa 2007, s. 61–70.
- 56 URSÍNY, Ján. *Z môjho života*. Martin 2000, s. 36.
- 57 Stambolijsky navštívil Poľsko na prelome rokov 1920/1921 (prišiel z ČSR), keď bol ministerským predsedom Wincenty Witos a ten návštevu opätovoľ koncom mája 1922 ako hosť kongresu Bulharského poľnohospodárskeho zväzu (spolu s českou, rumunskou a ruskou boľševickou delegáciou). Realita v Bulharsku, násilím utváraný kult osobnosti a neobmedzená Stambolijského vláda, pripomínajúca Poliakom skôr autokratické ruské pomery, mali na Witosu dlhodobý negatívny účinok, čím sa ideový transfer medzi oboma krajinami prakticky znemožnil. K tomu osobné dojmy z návštevy v podobe memoárov i novinového článku: WITOS, Wincenty. Wspomnienia: Pobyt w Bulgarii, 1915–1921. Archiwum Zakładu historii ruchu ludowego pri PSL Warszawa (ďalej AZHRL), fond. W. Witos, sig. WW6; WITOS, Wincenty. *Wybór pism*. Warszawa 1989, s. 161–162 (Stosunki w Bułgarii, a stosunki w Polsce... *Piast*, č. 25 z 18. 6. 1922).
- 58 WITOS, Wincenty. *Wybór pism*, s. 234 (Na prawo, czy na lewo? *Piast*, č. 11 zo 14. 3. 1926).
- 59 WITOS, Wincenty. *Wybór pism*, s. 256; LEBLANG, Stanisława. Polnische Bauernparteien. In GOLLWITZER, H. (ed.). *Europäische Bauernparteien in 20. Jahrhundert*. Stuttgart – New York 1977, s. 304–305.
- 60 WITOS, Wincenty. *Moja tułaczka*. Warszawa 1967; DZENDZEL, Henryk. U Wincentego Witosy na emigracji. In *Roczniki Dziejów Ruchu Ludowego*, 12 (Warszawa 1970), s. 397–414.
- 61 Podrobne sa mu venuje viacero autorov: AZHRL, fond J. Ziemiński, Opracowania, sig. O-137, ZIEMBIŃSKI, Jan. O agraryźme. Koncepcje społeczno-polityczne polskich agrarystów, s. 27 a nasl.; ZIEMBIŃSKI, Jan. Z zagadnień genezy..., s. 121 a nasl.; WOJTAS, Andrzej. *Problematyka agrarna w polskiej myśli politycznej 1918–1948*. Warszawa 1983, s. 289; CHROBAK, Tadeusz. Wokół recepcji czeskiej i słowackiej myśli agrarnej w Polsce. In *Stosunki polsko-czechosłowackie w latach 1918–1939*. Warszawa 1992, s. 131–142.
- 62 JANICKI, Tadeusz. *Der Agrarismus und seine Gegner. Die Kontinuität bzw. Diskontinuität des Agrarismus in Polen in den Jahren 1935–1949 (1. Teil: 1935–1939)*. Bratislava, 12. 10. 2008. Nepochikovaný referát.
- 63 NIEĆKO, Józef. Na przyzbie roku nowego. *Wici*, 1932, č. 1.
- 64 KUNCEWICZ, Jerzy. *Na nowych drogach. Próba programu z uwzględnieniem potrzeby koniecznej przebudowy życia społecznego i państwowego*. Cieszyn 1934, s. 68.
- 65 HODŹA, Milan. Agrarna demokracja na tle prądów umysłowych współczesnej doby. *Młoda Mysl Ludowa*, 1932, č. 4, 5, 6.
- 66 MIŁKOWSKI, Stanisław. Refleksje po kongresie słowiańskim. In MIŁKOWSKI, Stanisław. *Pisma publicystyczne 1930–1939*. Warszawa 1988, s. 45–50, hlavne s. 46–47 (*Młoda Mysl Ludowa*, 1932, č. 9, 10).
- 67 MIŁKOWSKI, Stanisław. Agraryzm jako forma przebudowy ustroju społeczno-gospodarczego. In MIŁKOWSKI, Stanisław. *Pisma publicystyczne 1930–1939*. Warszawa 1988, s. 64 (*Młoda Mysl Ludowa*, 1933, č. 8, 9, 10).
- 68 MIŁKOWSKI, Stanisław. *Agraryzm jako forma przebudowy ustroju społecznego*. Kraków 1934, s. 36.
- 69 Tamże, s. 7–8, 42–43. Ku vzťahu Miłkowski – Hodža pozri PIĄNTKOWSKI, Wiesław. *Myśl agrarystyczna Stanisława Miłkowskiego*. Warszawa 1983, s. 157–168.
- 70 ZALEWSKI, Aleksander. *Agraryzm. Próba izolacji i syntezy ludowej myśli politycznej*.

- Warszawa 1933, s. 16–17. Táto práca sa stretla s ostrou kritikou ZMW RP kvôli jej údajnému pravicovému zameraniu, myšlienkam solidarizmu a nacionalizmu. Ďalšia práca (POLESZCZUK, Mikołaj. *Właściwa droga wsi do dobrobytu*. Warszawa 1934) už bola priamou polemikou s Miłkowskeho názormi.
- 71 THUGUTT, Stanisław. *Spółdzielczość. Zarys ideologii*. Warszawa 1934. Aj Miłkowski však akcentuje význam svojpomoci.
- 72 NIEĆKO, Józef. Na dróдке do agraryzmu. In NIEĆKO, Józef. *O wewnętrzne życie wsi. Wybór pism z lat 1912–1918*. Warszawa 1985, s. 143–148 (*Wici*, č. 1 zo 6. 1. 1935).
- 73 MIŁKOWSKI, Stanisław. Ku rozwiązaniu sprawy rolnej. *Wici*, 1935, č. 23; NIEĆKO, Józef. Rewolucja. In NIEĆKO, J. *O wewnętrzne życie wsi...*, s. 149–153 (*Wici*, č. 2 z 13. 1. 1935).
- 74 Nasza droga. *Młoda Mysl Ludowa*, 1937, č. 9–10. K tomu GOLEC, Anna. *Agrarystyczne koncepcje gospodarcze*. Lublin 1994, s. 51–58.
- 75 JANICKI, Tadeusz. *Der Agrarismus und seine Gegner...* Nепublikovaný referát.
- 76 MIŁKOWSKI, Stanisław. O własną linię i własne drogi. In MIŁKOWSKI, Stanisław. *Pisma publicystyczne 1930–1939*. Warszawa 1988, s. 416–417 (*Zielony Sztandar*, 1937, č. 33).
- 77 WOJTAS, Andrzej. *Problematyka agrarna...*, s. 288–289.
- 78 GESSNER, Dieter. *Agrardepression, Agrarideologie und konservative Politik in der Weimarer Republik*. Wiesbaden 1976, s. 53.
- 79 EIDENBENZ, Mathias. „Blut und Boden“. *Zu Funktion und Genese der Metaphern des Agrarismus und Biologismus in der nationalsozialistischen Bauernpropaganda R. W. Darrés*. Bern 1993, s. 6.
- 80 WOLL, Helmut. *Die Wirtschaftslehre des deutschen Faschismus*. München – Wien 1988, s. 6, hlavne však s. 81–122.

The sources of ideas of international agrarianism and its national singularities

Abstract

The study examines the genesis of European agrarianism in the first half of the 20th century. It looks at the transfer of ideas between countries and different characters of agrarianism theories because it was obvious from the beginning that agrarianism as a political movement and ideology cannot have a universal character given the different social and economic conditions in individual countries. German and Russian ideas gave rise to Bulgarian agrarianism to be followed by other less developed Balkan countries. Russian populism was the determinant of the process. Following the coup d'état in Bulgaria in 1923 the centre of agrarianism shifted to Czechoslovakia where the political movement and its theory developed remarkably. A theoretical concept is being cultivated there along with the vision of so called third way as an alternative to various radical left-wing (socialism and communism) and right-wing (liberalism, capitalism and fascism) political ideologies. The third way propagated by agrarianism was to be agrarian democracy whose concept was defined by various theoreticians and politicians, namely Milan Hodza. The theories of the Austrian and Czechoslovak social democratic parties were an inspiration. In the 1930s, agrarianism caught on in Poland, where the theory was developing right at the time when the Czechoslovak model irrevocably switched to the Right. Poland added economic and confessional parametres to the third way. The Second World War meant the end of the “Golden Age” of agrarianism which in the post-war period would only recuperate in short periods and in exile. The idea of the third way in the meantime totally depreciated or rather is only kept alive by social democracy in Europe.

AGRÁRNÍ STRANA A JEJÍ ZÁJMOVÉ,
DRUŽSTEVNÍ A PENĚŽNÍ ORGANIZACE

Editoři: Josef Harna, Blanka Rašticová

Studie Slovákého muzea 15

Vydalo Slováké muzeum v Uherském Hradišti v roce 2010
za finanční podpory České spořitelny, a. s., Odborového svazu pracovníků zemědělství
a výživy – Asociace svobodných odborů ČR, Praha,
firmy Lukrom, spol. s r. o., Lípa a Ing. Zdeňka Kubička.

Recenzenti: PhDr. Róbert Arpáš, Ph.D., Mgr. Marek Junek, Ph.D.

Odpovědný redaktor PhDr. Ivo Frolec

Obálku navrhla Ema Pelikánová

Překlad Mgr. Milan Šácha

Text neprošel jazykovou úpravou.

Tisk LV Print, Uherské Hradiště

Náklad 250 ks

Neprodejné

ISBN 978-80-86185-90-3

